

СРБИ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1948

СРБИ НА КРАЈУ РАТА

Искусства из рата

Српски народ је из Другог светског рата, који је на југословенским просторима имао обележја грађанског, међунационалног и верског сукоба различитих политичких групација, националности и вера од којих је био саздан југословенски мозаик, изашао са огромним и трајним ожиљцима. Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској (НДХ), који у југословенској историографији није био темељно изучен, а после распада земље у српској а посебно у хрватској историографији и политизован, оставио је тешке демографске и националне последице на српски народ.¹ Ради успостављања нових односа у држави тај геноцид је био потиснут и „заборављен“ у нивелацијама о борби и страдању свих југословенских народа и народности. Иако историјски то није било тачно (нити су се сви народи подједнако борили против фашизма нити су подједнако страдали у рату), политички је било врло корисно. Међунационална мржња није јавно испољавана, нити је долазило до великих ексцеса. Бучна кампања о братству и јединству, решеном националном питању на бази равноправности свих народа и народности, али и њиховог „ослобађања од великосрпског угњетавања“, ригорозне законске мере за изазивање националне нетрпеливости и нуђена перспектива бољег живота у социјализму релативизовали су националне анимозитете.²

Упоредо са геноцидом српски народ је претрпео огроман егзодус на појединим подручјима НДХ, Косова и Македоније. Збегови и бежаније, пресељавања и депортације, попаљена села и уништена имовина били су део живота српског становништва на подручјима

¹ У југословенској историографији постоје контроверзни подаци о укупним људским губицима Југославије у Другом светском рату. У званичним документима југословенске владе, статистичкој, историографској и политиколошкој литератури највише се спомиње број од 1.706.000 жртава. Тај број је само процена укупних демографских губитака коју је непосредно после рата извршила Репарациона комисија при влади Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ), објављена у извештају *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном периоду 1941–1945* за потребе Међусавезничке конференције (18 оштећених савезничких земаља) за репарације у Паризу 1945. Међусавезничка комисија за репарације, актом донетим 13. децембра 1945. у Паризу, усвојила је ову бројку. Водеће личности југословенске државе су у послератном периоду оперисале овим податком у различитим приликама. У говору на љубљанском универзитету маја 1945. Ј. Б. Тито је рекао да су стварне жртве Југославије током Другог светског рата износиле 1,7 милиона. Осим овог постоје и други подаци које дајемо табеларно:

	Д. Вогелник	И. Лах	Б. Кочовић	В. Жерјавић
Демографски губици	2.854.000	2.120.000	1.985.000	2.022.000
Стварни губици	1.814.000		1.014.000	1.027.000
Стварне жртве Срба			487.000	530.000

Уп. Долфе Вогелник, *Демографски губици Југославије у Другом светском рату*, Статистичка ревија, 1/1952, Београд 1952, 32; Иван Лах, *Истински демографски губици Југославије у Другом светском рату*, Статистичка ревија, бр. 2–3, Београд 1952; Богољуб Кочовић, *Жртве Другог светског рата у Југославији*, Лондон 1985, 160; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 32. Животије Ђорђевић у раду *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, (Београд 1997, 181) наводи да су укупни демографски губици Југославије износили 2.825.000 од чега је, према овом аутору, убијено 1.607.000 Срба.

² Маја 1945. Законодавном одбору Привремене народне скупштине поднета су два предлога кратких закона (свега по 5 законских параграфа): „О заштити равноправности народа и грађана ДФЈ“ и „О кажњавању изазивања националне, расне или верске мржње, раздора, нетрпеливости и омаловажавања“. После критике опозиционих посланика, посебно М. Грoла, ови предлози су спојени у један Закон о забрани изазивања националне, расне и верске мржње и раздора. Закон је инкриминисао свако ограничавање грађанских права као и свако пружање повластица и предности грађанима ДФЈ у зависности од националне, расне или верске припадности, као кривично дело које нарушава „начело равноправности народа и грађана, и братство и јединство народа ДФЈ као основне тековине НОБ-е“. За масовне нереди са убиствима Закон је предвиђао и смртну казну. Видети: А. Петковић, *Политичке борбе за нову Југославију*, Београд 1988, 115.

на којима су формиране квислиншке државне творевине. На границама, између непријатеља подељене Србије, готово да није било пријатељски расположених режима, а против српског народа окренуте су и мањине које су живеле у Србији (Немци, Албанци, муслимани и др.). Ако су уопште образлагани или правдани такви поступци то је чињено синтагмом о великосрпском угњетавању у Краљевини Југославији.³

Такво стање је додатно компликовала подела српског народа између неколико политичких опција или покрета. За Србе је период 1941–45. обележен трагичним сукобом два ривалска покрета отпора, који су били подељени око стратегије и политичких и идеолошких циљева борбе. Тај сукоб је довео до отвореног грађанског рата у земљи, а његов исход у оквиру општег рата оружјем требало је да одлучи питање власти и облика државног и политичког система. У борби Комунистичке партије Југославије (КПЈ) која је предводила партизански покрет и монархиста, националиста и антикомуниста у Југословенској војсци у отаџбини (ЈВуО – четници) преламали су се различити интереси и политике страних фактора. Део српског народа ван Србије, посебно у Хрватској и Босни и Херцеговини, определио се за народноослободилачки покрет (НОП), представљао његову ударну снагу и био протагониста идеје о братству и јединству у обновљеној Југославији. У самој Србији народ је, добрим делом, остао пасиван или наклоњен монархији и четничком покрету који се представљао њеним заштитником. Извештаји страних мисија које су током рата боравиле у Југославији бележе констатацију да партизански покрет у Србији у завршној фази рата није одликовао фанатизам који је на другим местима био његова важна карактеристика, да је „донекле превише независан у односу на покрете у осталим деловима земље“ и да се више ослањао на Велику Британију и Сједињене Америчке Државе него на Совјетски Савез, као на главни узор и подршку. „Било је много Срба који би радије видели како западни Савезници ослобађају земљу него да то чини Црвена армија.“⁴

Удар партизанских снага на Србију изведен са простора Босне и Црне Горе, чију су већину чинили Срби из западних делова земље, и совјетских снага са истока, потом њихово спајање, а пре тога промена британске политике према покретима у Југославији (ускрађивање политичке и војне подршке Михаиловићевом и помагање Титовом покрету) определили су судбину Србије и Југославије и будућност југословенских народа и простора. Сви остали покрети били су поражени.

После страховитих покоља, геноцида и међусобне омразе југословенских народа васпостављање Југославије представљало је магловито решење без реалних претпоставки. Међутим, унутрашње и међународне околности омогућиле су партизанским снагама да на крају рата обнове Југославију као револуционарно преуређену земљу. Ослонцем на СССР у спољној политици и на партијско-полицијски и војни апарат у унутрашњој, започела је живот нова југословенска федерација, централизована и заснована на партијској свемоћи и акционој формули братства и јединства.

За револуционарно преуређену Југославију залагали су се и српски комунисти, који су беспоговорно прихватили хипотеку Срба као угњетачког народа, радикално се борећи против великосрпске хегемоније – идеолошког стереотипа на коме је преуређена Југославија. Нова држава прављена је на принципу помирења, заборавља прошлости и равнотеже, што је у пракси представљано као ослобођење свих народа од тзв. великосрпског угњетавања.

³ Подручја на којима су живеле мањине, као што су област Косова и Војводине, одвојена су од Србије и припојена матичним државама – Албанији (Великој Албанији) или Мађарској. Од припадника националних мањина формиране су војне формације које су учествовале у ратним сукобима. Од припадника немачке мањине у Југославији формиран су самостални батаљони, полицијске јединице и 7. СС дивизија „Принц Еуген“. У Санџаку је од тзв. Санџачког самозаштитног пука августа 1944. формирана легија „Кремплер“ са 4.000 санџачких муслимана, а на Косову 21. СС дивизија „Скендербег“. Видети: *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, Београд 1958; Павле Целетовић Иванов, *21. СС дивизија Скендербег*, Београд 1987, 89.

⁴ Видети: *Извештај мајора Цона Хеникера Мејора о Србији април–новембар 1944*, Историја 20. века, бр. 2/1996, 153–176 (приредио М. Павловић).

ПОЛИТИЧКА И ЕКОНОМСКА СТВАРНОСТ СРПСКОГ НАРОДА НА КРАЈУ РАТА

Продор партизана у Србију и улазак Црвене армије на југословенско подручје и њихова заједничка дејства у јесен 1944. окончали су илузије осталих политичких и војних групација о томе да ће Југославију спасти комунизма. Они који се нису предали или прикључили партизанским снагама под борбом су се повлачили према западним деловима земље надајући се помоћи савезника. Део који се под командом генерала Михаиловића повукао на подручје Босне, у намери да се врати у Србију, био је разбијен од надмоћнијих партизанских снага, а сам Михаиловић се са малим бројем официра и војника скривао по босанским планинама све до почетка 1946. године.

Улазећи у градове и села партизанска власт се суочавала са практичним питањима функционисања управе и обезбеђивања хране, струје, воде и горива. Хроничан проблем несташице транспортних средстава решаван је ангажовањем совјетских војних превозних средстава и обилатом помоћи УНРРЕ.⁵ Стари административни апарат нова власт је „очистила“ хапшењима, отпуштањем са посла и ликвидацијама, али у том домену није радикално примењивала „револуционарне експерименте и драстичне чистке“ задржавајући добар део преко потребних службеника на ранијим местима, али не и на руководећим. И док је постојала извесна умереност према државним чиновницима, посебно стручњацима из разних области, изузетан револуционарни радикализам нова власт је показала према носиоцима поражених политика старог режима и идеологија. Узнемирујући гласови о масовним хапшењима, ригорозним пресудама и тајним ликвидацијама од стране Одељења за заштиту народа (ОЗН-а), стигли су и до британског парламента.⁶

Још увек нема прецизних података о комунистичким одмаздама после ослобођења Србије 1944. године. Меклејн, шеф британске мисије при Врховном штабу НОВЈ, наводи да је првих неколико дана после ослобођења само у Београду ухапшено 5.000 лица од чега је 3.000 задржано у притвору. Октобра и новембра, а нешто мање наредних месеци, чак је и диригована штампа доносила пресуде војних судова из великог броја места у Србији о погубљењима сарадника окупатора. Новембра 1944. објављено је да је само у Београду погубљено 105 лица. Слично је било у другим крајевима Србије (у Лесковцу су у само два саопштења војних судова наведена имена 30 лица осуђених на смрт „због кривичних дела велеиздаје, шпијунаже, помагања непријатеља и мобилизације људства за непријатељске редове“; у Нишу је за првих десет дана од уласка партизанских јединица ухапшено више од 1.000 људи итд.). Према непотпуним подацима од завршетка рата па до краја 1953. ухапшено је 230 православних свештеника (не рачунајући кажњавања по Закону о прекршајима, која су такође била бројна) због „сарадње са окупатором и квислинзима, јатаковања одметницима и непријатељске пропаганде“.⁷

Нема релевантних података нити процене о укупним жртвама српског народа у току Другог светског рата. Према истраживањима појединих аутора, на подручју Србије погинуло је 160.626 грађана, док је 102.309 било онеспособљено. У Србији су 323.652 лица интернирана, затворена и лишена слободе на разне начине. На подручју Војводине убијен је 44.651 становник, док је на ратишту погинуло 14.069 бораца. На Косову и Метохији погинула су 6.203 партизанска борца. Подаци о броју цивилних жртава нису познати.⁸ На подручју Србије је

⁵ Е. Кардељ, *Проблеми наше социјалистичке изградње*, I, Београд 1954; Б. Петрановић, *Помоћ УНРРЕ Југославији*, Историја XX века, Зборник радова II, Београд 1961.

⁶ Марта 1945. у Доњем дому британског парламента постављено је питање о броју Југословена којима је суђено од стране „специјалних антифашистичких и војних судова“. Енглески амбасадор из Београда је у извештају Форин офису навео само објављене податке према којима је у Србији осуђено на смрт 165 а у Војводини 75 лица, истакавши да има доста осуђених на робију, да војни судови суде цивилима и сл. У вези са овим питањем амбасадор Стивенсон је разговарао са Кардељем, који му је обећао да ће тражене информације доставити што пре, али је негирао постојање концентрационих логора. Видети: Ђ. Трипковић, *Прилике у Југославији и Велика Британија 1945–1948*, Београд 1990, 32.

⁷ Од завршетка рата до априла 1953. осуђена су 1.403 свештеника свих верских заједница у ФНРЈ. Више о томе, Радмила Радић, *Вером против вере*, Београд 1995, 306.

⁸ М. Митровић, *Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији 1942–1952*, Београд 1988, 36–38; Ј. Попов, *Народни фронт у Војводини 1944–1953*, Нови Сад 1986, 54. В. Жерјавић тврди да је у СР Србији „умрло у земљи“ 273.000 људи од чега 190.000 Срба, 7.000 Хрвата, 15.000 муслимана, 14.000 Албанаца, 24.000 Немаца, 14.000 Јевреја итд. Према овом аутору на простору

спаљено, оштећено или срушено 147.593 стамбених зграда (укупно 822.237 у Југославији) уништена 201, а оштећене 902 основне школе, срушено 450 а оштећено 800 православних цркава итд.⁹

Крајем 1944. и почетком 1945. у две области, које ће добити аутономни статус у оквиру Србије, заведена је војна управа. Још док није било ослобођено читаво подручје Војводине наредбом врховног команданта Тита од 17. октобра 1944. милитаризована је власт на подручју Баната, Барање и Бачке. Осим економских разлога (ефикасно прикупљање хране са тог подручја за потребе војске и тзв. опустошених крајева у Црној Гори и Санџаку), циљ војне управе био је дефинитиван обрачун са делом немачке националне групе која је остала на овим просторима. Почетком 1945. укинута је војна управа у Војводини, али је истовремено уведена на Косову због масовне побуне албанског становништва. Балисти (албански националисти, сарадници окупатора) напали су 2. децембра 1944. Урошевац, а 23. децембра Ђњилане. Албански устаници, предвођени Шабаном Полужом и Адемом Воцом, после тешких борби на подручју Дренице и планине Чичевице поражени су од југословенске армије. Према проценама, број албанских устаника кретао се око 10.000.¹⁰

Политички живот у Србији одвијао се у атмосфери страха, незадовољства дела народа и предугог тријумфализма победника који је рушио све оно што је идеолошки означавано за носиоце старог режима и уз бучну пропагандну кампању означавано као реакција односно контрареволуција. Поред претреса, затварања и погубљења без судских процеса, одузимања је ратна добит и конфискована имовина тзв. народних непријатеља и означених сарадника окупатора. Велика индустријска постројења која нису била оштећена прешла су у државне руке. Новоформирани Специјални судови за суђење против српске националне части, непознати у правној теорији и пракси, изрицали су као казну губитак националне части, која је редовно подразумевала конфискацију имовине. Нижи органи ових судова формирани су у свим важнијим културним, научним и спортским установама са задатком „проверавања части и моралног интегритета појединих грађана, по правилу угледнијих, материјално боље стојећих и обично припадника старог режима“. Био је то фронтални удар на приватне предузетнике и индустријалце чије су фабрике радиле у току рата, интелигенцију, културне раднике и високе официре војске Краљевине Југославије у Србији који нису активно сарађивали са комунистима¹¹ – атак на институције на којима је почивало српско друштво.

Економска стварност југословенских народа, а самим тим и српског, била је изузетно тешка. Огромна материјална штета, попаљена села, порушени путеви, мостови и пруге, уништен пољопривредни инвентар и сточни фонд, неиспуњени планови сетве и општа несташица намирница били су највећи проблеми нових власти. Примарни узроци незадовољства које се јављало у делу народа проистицали су мање из политичких, а више из економских разлога. Становништво је „обосило и оголило у мери којој је тешко наћи поређења“. Сељацима је хронично недостајало обуће, одеће, соли, шећера, пољопривредног инвентара и „свега осталог“. Према једној анкети, у зиму 1945. преко 60% сеоске школске деце није похађало школу због недостатка обуће. У појединим срезovima Србије чак 70% сељака није имао адекватну обућу. Становништво је оскудевало и у одећи, средствима за одржавање хигијене и артиклима за исхрану. Владала је велика несташица производних средстава, посебно у пољопривреди, који су на српском селу били дефицитарни и пре рата. Све ово је утицало на социјално, здравствено и политичко стање и расположење становништва у Србији.

Србије ван покрајина настрадало је 142.000 Срба, 13.000 муслимана, 7.000 Јевреја итд. На подручју Војводине настрадало је 45.000 Срба, 6.000 Хрвата, 23.000 Немаца, 7.000 Јевреја итд. На простору Косова настрадало је 3.000 Срба, 1.000 Хрвата и 1.000 Словенаца, 14.000 Албанаца, 2.000 муслимана итд. Видети: V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, 66, 73. Б. Кочовић је за подручје СР Србије нашао 541.000 укупних демографских губитака, Жерјавић 612.000, а Ж. Ђорђевић чак 926.000 (од чега на подручју Србије ван покрајина 544.000, Војводини 205.000 и Косову 177.000). – Ж. Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Београд 1997, 182.

⁹ *Информативни приручник о Југославији*, књ. I, Београд 1948, 27–30. Уп. Н. Живковић, *Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у Другом светском рату*, Београд 1975; Р. Радић, *Вером против вере – држава и верске заједнице у Србији 1945–1953*, Београд 1995, 125–132.

¹⁰ С. Дрљевић, *Војна управа на Космету, Завршне операције за ослобођење Југославије*, Београд 1986.

¹¹ Нема збирних података о броју лица која су осудили ови судови. Више о томе: М. Митровић, *Судови части у Србији после Другог светског рата*, Годишњак за друштвену историју, св. 2, 1994, 123–139.

У неким крајевима земље, поред истоветних проблема, постојао и проблем исхране (Санџак, Босна и Херцеговина, Црна Гора).¹²

Док су Србија и источна половина земље биле слободне, на другом крају Југославије ратне операције су окончане тек 15. маја 1945. Последња упоришта немачке војске и усташа, њених највернијих ратних савезника на југоистоку, срушена су или напуштена десетину дана после пада Берлина (партизанске снаге су ушле у Загреб тек 8. маја). На подручју Словеније, као и у Аустрији и Италији, нашао се велики број војника поражених војски и група. Један британски извештај наводи да се у Истри налазио одред Срба „... који броји 15.000 људи, наоружаних антикомуниста добровољаца, које предводи генерал Недић, и многобројне избеглице“. На граници према Италији било је 12.000–15.000 четника из северног дела Далмације, које је предводио православни свештеник Момчило Ђујић. Фелдмаршал Александер је у депеши од 17. маја известио да се на подручју јужне Аустрије налазило 35.000 четника, од којих је 11.000 већ евакуисано у Италију, 25.000 усташа и око 200.000 избеглица.¹³ Нема поузданих података о томе колико је припадника антипартизанских снага које су избегле у Аустрију и враћене од британских војних власти побијено око Кочевског рога у Словенији. У неким радовима спомиње се 26.000 комунистичких противника које су савезници предали Титу, а што их је „равно водило у смрт“.

После завршетка рата у избеглиштву се по разним основама нашло више стотина хиљада Југословена, од чега велики број Срба. После више обећаних амнестија од стране нове власти и померања рокова за повратак део избеглица се вратио у земљу, али је знатан број остао у емиграцији, највише у земљама западне Европе, САД и Латинске Америке.¹⁴ Осим припадника поражених војски (четника, љотићеваца и других) у емиграцији је остало већи број српских предратних политичара (Слободан Јовановић, Милан Гавриловић, Божидар Влајић, Драгиша Цветковић и други).

Иако је у земљи рат био завршен и нова власт се институционализовала у појединим крајевима, посебно у национално и верско мешовитим срединама, прилике још увек нису биле сређене. На тим подручјима оперисале су заостале четничке и усташке групе, које су настављале борбу против нове власти. Највећа група, коју је предводио генерал Михаиловић, деловала је у источној Босни где је једно време држала фронт на Озрену и Требави, а касније под борбом маневрисала по планинским беспућима Босне у крајњој намери да се врати у Србију. Јаке партизанске снаге уништиле су ову групацију половином маја 1945. у немилосрдној борби на обали Језерице и на ушћу Сутјеске у Дрину. Том приликом је, према неким подацима, погинуло 9.235 четничких бораца и више од 300 официра. Дража Михаиловић се спасао са малим бројем војника. И поред овог пораза, на подручју Босне оперисало је још 20.000 припадника усташких, четничких и других формација (највише око Котор Вароши, Прњавора, Србца). Јуна 1945. само у Босни било је 11.500 четника под вођством генерала Михаиловића, који су у мањим групама наставили активност и током 1946. године.¹⁵

Хватање Драже Михаиловића и његово спектакуларно суђење, заједно са члановима избегличке и Недићеве владе (њих 24, од којих је 11 осуђено на смрт), означило је крај политике равногорског покрета и послератне гериле. На овом суђењу се у ствари судило

¹² *Резултати анкете о потребама села Србије и Косовско-метохијске области у индустријским производима*, Београд 1946, 102; *Куповна моћ села Србије и Косовско-метохијске области 1939/1940*, Београд 1946, 28; М. Павловић, *Откупна политика и откуп у НР Србији 1945–1952*, Београд 1994, 30–50.

¹³ PRO, War Office (WO), 204/1523; X/M-8412. *Југословенски дисиденти* – Меморандум потпуковника грофа Јохана де Салса савезничкој Врховној команди за Средоземље, 28. април 1945; Депеша британског амбасадора из Београда Ралфа Стивенсона, 28. април 1945. PRO, FO 371–48812; Депеше фелдмаршала Александера, 17. мај 1945, PRO WO, 106/4059; NAF 974 и 975.

¹⁴ М. Ј. Proudfoot, *Europien Refuges 1939–1952. A Study in Forced Population Movement*, London 1957, 159; Ж. Кнежевић, *Подаци о југословенској емиграцији Југословени расељена лица*, Порука, Лондон 1958, 11–18. Југословенска влада је 23. августа 1945. донела Закон о амнестији који је предвиђао губитак држављанства за све Југословене који се до 15. новембра те године не врате у земљу. Како одзив није био велики, рок је у више наврата продужаван (март 1946, април 1946, 30. јун 1947).

¹⁵ *Пут борбе и страдања Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини – Са Дражом у победу или смрт*, Глас Канадских Срба, Виндзор, октобар 1957; В. Казимировић, *Србија 1918–1945*, књ. IV, Крагујевац 1996.

предратној Југославији, односно носиоцима политике предратних влада. Међу осуђенима били су председници и министри предратних или ратних влада – Слободан Јовановић, Божидар Пурић, Момчило Нинчић, Петар Живковић, Милан Гавриловић, Лазар Марковић и многи други. Суђењем се настојала повући паралела између Недићеве и избегличке владе, односно њихове наводно истоветне политике током рата. Током јуна и септембра на великим процесима појединим члановима усташке владе на челу са доглавником Милом Будаком и усташком војном руководству (укупно 34), 11 лица је осуђено на смрт. Великих судских процеса било је и 1946–47. године.¹⁶

У Хрватској су усташке групе „Крижари“ настављале акције против органа власти, посебно одборника по селима. Средином 1945. службеници британске амбасаде процењивали су да се у Хрватској налази 1.000 наоружаних усташа, који нису представљали директну војну претњу режиму. Према извештајима Управе државне безбедности (УДБ-е) усташке групе су маја 1946. на подручју БИХ и Хрватске убиле 135 људи, опљачкале већи број задруга и нанеле штете железничким и ПТТ комуникацијама. Њима су се придруживале групе усташа убациване из Аустрије и Италије са циљем да организују шире операције (Ерих Лисак, усташки пуковник, дошао је у земљу у другој половини 1945. како би координирао рад „крижара на терену“; група Љубе Милоша, усташког бојника, коме је са 50-ак усташа суђено 1948. итд.).¹⁷

ПРВЕ ПОЛИТИЧКЕ И ЕКОНОМСКЕ МЕРЕ НОВЕ ВЛАСТИ

Реализација споразума Тито-Шубашић

Ослобађањем већег дела земље КПЈ је, осим учвршћивања власти на тим просторима, водила битку за међународно тј. савезничко признање. Иако су неприкосновено држали власт у земљи и владали без икаквог отпора (осим оружаних препада заосталих четничких и усташких група), са ослоном на СССР са којим су у априлу 1945. склопили уговор о пријатељству, комунисте је пут за међународно признање новог режима водио преко споразума са легалном владом која се од почетка рата налазила у Лондону. Краљ Петар II Карађорђевић, без чврсте политике и јасног става, на притисак Британаца за председника своје владе и преговарача са вођством КПЈ изабрао је др Ивана Шубашића, предратног бана Бановине Хрватске, који је требало да заступа интересе избегличке владе, монархије и уопште Краљевине Југославије. Краљ се одрекао услуге српских политичара на притисак Енглеца који о њима нису имали високо мишљење.¹⁸ Тако се десило да о изузетно значајним питањима будућности земље одлучују Хрвати Тито и Шубашић. „Било нам је јасно“, пише Кардељ у својим сећањима, „да њему (Шубашићу) лично није много стало до Краља и његовог повратка, али му је стало до старог друштвеног поретка и одбране интереса оних страних сила које штите њега и политичке кругове којима је он припадао“.¹⁹ Сам Шубашић је на заједничкој седници са партизанским вођством крајем 1944. изјавио да „питање Краља, с обзиром на све моменте, ја сматрам више теоријским но практичним питањем“.²⁰ Развој догађаја навео је британске аналитичаре да

¹⁶ Суђење члановима политичког и војног руководства организације Драже Михаиловића (стенографске белешке), Београд 1945. Југословенска штампа је исцрпно извештавала о процесима. Видети: *Борба, Политика*, 6–10. јун 1945; 28. јул–6. август 1945; 10. јун–15. јул 1946.

¹⁷ Суђење групи усташких терориста и штијуна са Љубом Милошем на челу, *Борба*, 12–17. јул, 10–20. август 1948.

¹⁸ Архив Јосипа Броза Тита, (АЈБТ) фонд Канцеларија маршала Југославије (КМЈ), II-9а/11; Записник са састанка чланова НКОЈ и чланова Президијума АВНОЈ-а са једне и с друге стране са г. др. Шубашићем, председником Краљевске владе одржаног 15–16. јуна 1944. У записнику стоји да је Шубашић рекао: „Ја сам у овоме часу, господе, у функцији председника краљевске владе и у овоме часу у функцији бана Хрватске, који је други одлучујући фактор. Тешко је имати све те функције, а имати истовремено и своје личне напоре и гледања, али као представник свога хрватскога народа ја сам господе, сав ваш. (Позива се на свој апел који је упутио хрватском народу 1942. године са позивом да се сви Хрвати ставе под команду Тита)“; Уп. Слободан Јовановић, *Записи о проблемима и људима 1941–1944*, Лондон 1976, 59–73.

¹⁹ Е. Кардељ, *Свједочења, Историјско-мемоарски прилози*, Сарајево 1984, 197.

²⁰ АЈБТ, фонд Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), 90; Записник са заједничке седнице НКОЈ-а и представника краљевске југословенске владе у Лондону, која је одржана 19. августа

закључе да је Тито „прогутао Бана“ и да се Шубашићева влада претворила у одбор за обављање спољних послова у интересу НОП-а народа Југославије и њених руководећих војно-политичких тела. Партизанске погледе заступали су још Е. Кардељ, В. Бакарић и Ј. Смодлака, а текстове споразума правили су Тито и Кардељ. Српског политичара који би бранио интересе монархије или Србије у тим преговорима није било ни са једне стране, осим Ђиласа, који није заступао српски већ идеолошки интерес.²¹

Споразумима између Тита, вође НОП-а и Шубашића, председника краљевске владе, на Вису и у Београду јуна и новембра 1944, као и препорукама савезника са Јалте о формирању заједничке владе, проширењу АВНОЈ-а посланицима последње предратне југословенске скупштине и верификацији законодавних аката АВНОЈ-а од стране Заједничке скупштине, почетком 1945. створане су претпоставке за нормализовање политичког живота и помирење супротстављених интереса политичких снага у земљи и оних у избеглиштву, укључујући и краља Петра. Споразуми су предвиђали стварање јединствене владе, слободу штампе, збора, договора и политичког организовања, образовање намесништва које је требало да штити интересе краља у периоду до избора, проширење АВНОЈ-а некомпромитованим посланицима (оним који нису сарађивали са Немцима) предратне југословенске скупштине и стварање Привремене народне скупштине, ратификацију одлука и законских аката АВНОЈ-а. Ни за споразуме ни за препоруке није била предвиђена адекватна контрола, а њихово извршење препуштено је само једној страни, са идеолошки организованом војском и тајном полицијом, која је већ имала ореол победника у рату.

Комунисти су начелно прихватили препоруке савезника, али договоре нису доследно извршавали. Приликом образовања заједничке владе, којој су одмах дали атрибут привремена, кључне ресурсе задржали за себе – Тито је био председник владе и министар одбране. Од политичара који су дошли из Лондона М. Грол је био потпредседник владе, Шубашић министар спољних послова а Шутеј министар без портфеља. Влада је била састављена од 16 чланова националног комитета, 6 „истакнутих припадника НОП-а и 6 чланова Краљевске владе“.²² Мада је у влади имало одане људе и одлучујући утицај, вођство КПЈ није придавало значај овом телу. Центар политичког одлучивања био је у конспиративном телу КПЈ – Политбироу, за кога се није тачно знало ни где ни када заседа. Иако је држала све конце власти у својим рукама, КПЈ је све до 1948. деловала конспиративно. Осим савезне владе, априла и маја 1945. формиране су владе федералних јединица што је, између осталог, требало да представља конкретизацију федеративног државног устројства. У тим владама председници и министри кључних ресурса такође су били познати комунисти.²³

Споразумима Тито-Шубашић утаночено је да интересе краља Петра до избора за Уставотворну скупштину штити трочлано Намесништво. После вишемесечних преговора краљ је за намеснике именовao Срђана Будисављевића, Србина из Хрватске, Анту Мандића, Хрвата и Душана Сернеца, Словенца. У саопштењу је истакао како је за намеснике хтео да именује Милана Грола, Јураја Шутеја и Душана Сернеца, али да кандидатуре Грола и Шутеја нису биле прихватљиве за НКОЈ. Проблем су били представници Срба у Намесништву, будући да су Тито и Кардељ одбили предлог да Грол буде намесник, „јер би се око њега окупљала реакција“. Тако се десило да у Намесништву није било представника из Србије, која је словила за упориште монархије. Чланови Намесништва нису показивали већу активност у заштити краљевих интереса и њихов рад имао је више протоколарни него стварни значај.²⁴

Препоруке савезника са Јалте о проширењу АВНОЈ-а „некомпромитованим“ посланицима скупштине из 1938. године комунисти су тумачили на свој начин.

1944. Шубашић је изјавио да су партизани једина оружана снага и да ћете као таква остати и после свршетка рата.

²¹ Видети: *Записници НКОЈ-а и привремене владе ДФЈ 1943–1945*, приредили Б. Петрановић и Љ. Марковић, Београд 1991, 3–76.

²² АЈБТ, КМЈ, II-56/2, Предлог састава привремене владе ДФЈ, (без датума).

²³ На челу владе Србије био је др Благоје Нешковић, Хрватске др Владимир Бакарић, Македоније Лазар Колишевски, Босне и Херцеговине Родољуб Чолаковић, Србин, члан ЦК и Политбироа КП. – А. Петковић, *Политичке борбе за нову Југославију*, Београд 1988, 103.

²⁴ АЈБТ, НКОЈ-90, Записник са седнице чланова НКОЈ и Југословенске краљевске владе из Лондона, 26. фебруар 1945. Уп. Д. Шепић, *Влада Ивана Шубашића*, Загреб 1983; С. Косановић, *Југославија: била је осуђена на смрт*, Загреб 1984.

Компромитовани су, по њима, били сви који нису сарађивали са НОП-ом, а не само они који су сарађивали са Немцима. После провере преко Одбора за проширење АВНОЈ-а на чијем челу се налазио Кардељ и уз помоћ ОЗН-е, од 373 посланика последње предратне југословенске скупштине у проширени АВНОЈ ушло је 37 (7 из Србије, 15 из Хрватске, 5 из Македоније, по 3 из Словеније, Босне и Херцеговине и Војводине и 1 из Црне Горе). У проширени АВНОЈ уведени су и представници политичких странака и група: по 13 из Демократске и Хрватске сељачке странке, 12 из Земљорадничке, по 11 из Самосталне демократске и Републиканске странке, 8 из Народне сељачке и 1 из Социјалдемократске странке. У АВНОЈ је ушло и 13 „истакнутих појединаца“. Предвиђених 6 посланика Радикална странка није делегирала у ово тело.²⁵ Проширени АВНОЈ, који је добио назив Привремена народна скупштина, одобрио је све законе које је АВНОЈ донео и изгласао нове законе. Једину опозицију пружили су посланици Демократске странке које је Грол увео у ово тело. Привремена народна скупштина је озаконила све тековине НОП-а и донела законе који су водили укидању монархије.

Краљ Петар није обезбедио своје интересе, а монархистичке странке нису се појавиле на послератној политичкој позорници у Србији. Краљева преписка са Черчиллом до јула 1945. и последњи покушаји да спасе монархију нису наишли на разумевање британске политике ни самог Черчила, који су се већ били определили за Тита. У Намесништво које је требало да штити краљеве интересе нису изабрани његови кандидати, већ они за које је Тито дао сагласност, нити је било Србина из Србије. Комунисти су стварали антимонархистичко расположење организујући манифестације против краља, највише у Србији како би се показало да је он изгубио упориште и међу Србијанцима. Пут ка формалном проглашењу републике био је отворен. То је учињено, после избора, 29. новембра 1945. на двогодишњицу Другог заседања АВНОЈ-а. У Декларацији о проглашењу ФНРЈ, коју су потписали сви посланици, оптужена је монархија као „највећа сметња стварању нове Југославије“ и „главни кривац и за све поступке ненародних режима“. На основу тога и „слободно изражене воље свих народа Југославије“ монархија је укинута, а краљ Петар II и династија Карађорђевића лишени свих права. Југославија је проглашена републиком, а држава је добила име Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ). Међутим, парламентарна и страначка традиција у Србији била је још жива и требало је уништити и створити монистичко друштво. То је учињено преко Народног фронта.

ЗАТИРАЊЕ ПОЛИТИЧКОГ ПЛУРАЛИЗМА У ЗЕМЉИ

Народни фронт – трансмисија партије

Политички живот у земљи комунисти су организовали преко масовних политичких организација – Народног фронта, омладинских, синдикалних или женских организација, од којих су направили обичне трансмисије за извршавање политичких и економских задатака. Тиме је остварена и контрола партије над народом. У 24.145 основних организација Народног фронта у Југославији током 1945. године било је укључено око 8 милиона људи, скоро сваки пунолетан Југословен.

Народни фронт (дуго антифашистички фронт) по замисли вођства КПЈ представљао је широку политичку организацију која је обухватала све напредне појединце или групе, подразумевајући и политичке странке. Странкама које су прихватиле програм фронта, као једини исправан и напредан, дозвољено је да као политичке групације приступе НФ. Сваки други програм означен је реакционарним и непријатељским. То се посебно односило на странке које су желеле да ван ове организације истакну свој програм и створе страначке организације. Демократска странка М. Грола, која није хтела да приступи Народног фронту, нападана је као реакционарна странка чија се залагања за демократију не могу остварити мимо фронтске организације. Да би поспешили расцеп у Демократској странци комунисти су у НФ

²⁵ М. Пијаде је рекао да од 310 посланика предратне скупштине, за које су прикупљени подаци, само један погинуо у борби против Немаца као партизан, једног су стрељали Немци, седам усташе и тројицу четници, а у заробљеништву је било неколико. Велики број се компромитовао сарадњом са окупаторима, па су већином побегли са њима, доста је осуђено од народних судова, а неки су се још крили од власти. – *Политика*, 32. мај 1945.

увукли истомишљенике или потајне чланове КП из ове странке дајући тој групи, сем уносних положаја, и широк публицитет и могућности да напада Грола и „његову клику“ као реакционарну. Ову групу предводили су В. Зечевић, министар унутрашњих послова и М. Царевић. Овај пример показује да је КПЈ на питању уласка у Народни фронт направила снажну политичку диференцијацију у редовима предратних политичких странака, разбијајући их или политички умртвљујући.²⁶

Странке које су ушле у Народни фронт убрзо су изгубиле страначка обележја. Иако начелно дозвољено опозиционо мишљење и деловање у НФ, показало се трагичним у случају Драгољуба Јовановића и његове Народне сељачке странке. Од сарадника у НФ и једног од његових секретара, Д. Јовановић је завршио као политички противник и осуђеник.²⁷

ПРЕГЛЕД ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА

Према савезничким препорукама са Јалте, које је прихватила у анексу Београдског споразума Тито-Шубашић од 7. децембра 1944, КПЈ је дозволила „обнављање“ старих политичких странака из тренутних политичких разлога, мада је њена дугорочна стратегија била забрана слободног политичког организовања. На послератној политичкој позорници у Југославији појавило се десет политичких странака, не рачунајући КПЈ, од чега на подручју Србије девет. Све поменуте странке обновили су формално делатност до јесени 1945, подnoseћи пријаву надлежним органима, осим КПЈ.²⁸ Дobar део ових странака, које су пре рата биле маргиналног политичког значаја, сарађивао је са комунистима у Народном фронту, што их је водило обешчлањивању, тихој асимилацији и коначном нестанку са политичке сцене. Процес њиховог гашења углавном је окончан до сукоба са Информационим бироом (ИБ) 1948. године. Само неколико странака, односно група у њима, задржало је доследан опозициони став.

Републиканска странка

Републиканска странка, под вођством Јаше Продановића, пре рата је представљала мало утицајну политичку групацију која се залагала за републикански облик владавине. После рата вођство КПЈ придавало је овој странци посебан значај, дајући њеним вођама министарске и друге положаје (Јаша Продановић је у привременој влади постао министар за Србију) а за узврат добијајући лојалне савезнике у Народном фронту. Однос Републиканске странке према НФ истицан је као пример сарадње КПЈ са другим странкама. Странка се до 1947. утопила у Народни фронт, али је њен орган *Република* излазио до средине 50-их година.²⁹

Странка је за проширени АВНОЈ требало да делегира 11 посланика, а само њој је омогућено да на првим послератним изборима за Скупштину народа истакну сопствену листу итд.³⁰

Иако се већи број републиканаца залагао за сарадњу са комунистима у НФ, било је и људи који су се противили томе. Члан Главног одбора Антоније Тодоровић иступио је против сарадње са комунистима, а потом напустио странку са образложењем да је комунистички

²⁶ Више о томе: Б. Петрановић, *Народни фронт у политичком систему Југославије 1945–1949*, Истраживања, Нови Сад 1979; В. Коштуница и К. Чавошки, *Страначки плурализам или монизам*, Београд 1983.

²⁷ М. Павловић, *Драгољуб Јовановић и комунисти*, Зборник „Драгољуб Јовановић – научник, политичар, страдалик“, Ниш 1993, 149–155.

²⁸ М. Павловић, *Политички програми Демократске, Народне радикалне, Југословенске републиканске, Социјалистичке и Социјалдемократске странке из 1945*, Историја XX века, 1/1985, 119–155.

²⁹ Комунисти су Јашу Продановића сматрали изванредним човеком и премда је понекад критиковао власт, посебно локалне органе и активисте, сарадња је била коректна све до његове смрти 1948. године. Фаворизовање Републиканске странке огледало се и у томе што је после ослобођења Србије Моша Пијаде понудио Продановићу да покрене лист обећаваши му помоћ, чиме би се оповргле критике да у земљи нема ниједног опозиционог листа;

³⁰ Поред Синише Станковића, који је био носилац листе НФ Југославије за Скупштину народа (други скупштински дом), КПЈ је дозволила да Јаша Продановић буде носилац листе НФ Србије за овај скупштински дом (та листа је била „припојена“ првој листи). Записници ЈНОФ-а и НФ Србије 1944–1948. Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам, идеје и стварност*, књ. 2, 201–202.

режим „диктаторски, фашистички, аморалан и скроз антисрпски“. Нарочито је замерао то што „КП српски простор цепа на неколико делова без да о томе пита српски народ, а хрватски и словеначки простор оставља недирнут... што у друштву најгорих непријатеља српског народа – Арнаута, Бугара и Мађара – решава о будућности једног српског народа ван граница преткумановске Србије... што формирајући федералну јединицу Србије, без неких класичних крајева Рашке, Косова, Призрена, Скопља, Метохије, Прилепа, Зете и Босне, хоће да докаже да су целокупна борба и ратови српског народа у прошлости били империјалистички а не ратови за уједињење, што штампом и јавном речи својих најзваничнијих фактора на сваком кораку немилице удара по српском образу, говорећи о великосрпској хегемонији и не дозвољавајући српском народу да се од тога брани“.

Народна сељачка странка

Народна сељачка странка је основана 1940. одвајањем од Земљорадничке странке. На њеном челу стајао је др Драгољуб Јовановић, професор универзитета, који је странци давао посебно обележје, због чега се о њој често говорило као о Драгољубовој странци. Како је од постанка рачунала да на левици нема непријатеља, странка је на почетку рата сарађивала са КПЈ у отпору окупатору, али је сматрала да при томе треба сачувати животну снагу народа и националну част. После састанка са вођством КПЈ 5. јуна 1941 „направљен је споразум о сарадњи и сталном додиру“. Међутим, Д. Јовановић није отишао у партизане и рат је „преспавао у Београду“. По ослобођењу Београда нова власт га је накратко ухапсила, а потом узела за сарадника, премда је КПЈ од њега и његове странке увек зазирала као од могуће опозиције. На седници Политбироа, почетком 1945, Тито је за Д. Јовановића рекао да је опасан и да га се треба чувати.³¹

Странка Драгољуба Јовановића, иако малобројна, била је организационо и идеолошки чврста групација коју је КП желела да укључи у Народни фронт, чинећи јој уступке. Јовановићу је нуђено амбасадорско место у Москви (да би га се отарасили, како је он сматрао). Када је он то одбио и НСС, фебруара 1945, пришла Народном фронту Јовановић је постао један од секретара фронта и народни посланик. Насупрот комунистима, Народни фронт је замишљао као савез странака, или бар две главне странке, радничке и сељачке, што би по његовом мишљењу било гарант демократије.

Драгољуб Јовановић се противио скупштинским мерама и законима, посебно Закону о задругама, који је оценио као „нож у леђа сељаштву“. Настојао је да очува своју странку („ми смо за један фронт са комунистима, али не и за једнопартијски систем“) и артикулише њен интерес повезујући се са опозиционим групама у Земљорадничкој и Хрватској сељачкој странци. Услед тих неслагања комунисти су га најпре дискредитовали у странци, дајући уносне положаје његовим опонентима. Маја 1947. ухапсили су га, а октобра исте године осудили на девет година строгог затвора „због непријатељског рада, повезивања са западним обавештајним службама и сарадње са Влатком Мачеком“ (узгред, његова преписка са Мачеком ишла је преко повереника УДБ-е).³² Пошто је августа 1946. из странке искључен генерални секретар Д. Јовановић, са неколико истакнутих чланова, фракција странке која је сарађивала са комунистима августа 1946. затражила је нову законску обнову рада странке, а касније покренула акцију (иза које је стајала КП) за уједињење са Савезом земљорадника у јединствену Земљорадничку странку.

³¹ АЈ, фонд ЦК СКЈ, Записник са седнице Политбироа, 31. март 1945.

³² Д. Јовановић, је писао: „Ми смо странка, и то стварна снага, не појединци који ништа не представљају, као други који су пришли (мисли НФ). Ми морамо добити реалан утицај у вођењу послова. Не бити лутке и фигуранти. Они (комунисти) морају видети да не могу сами и да не могу без нас. Морају делити вођство са нама пре свега. Без тога не може бити стварне сарадње“. – АЈ, Д. Јовановић, *Политичке успомене, Мемоари*, књ. VII, 165, 196–197.

Остале странке у НФ

Од осталих странака треба споменути Земљорадничку странку (Савез земљорадника) која је била подељена на више фракција и није представљала озбиљну политичку снагу, затим Социјалистичку и Социјалдемократску странку.

Посебно је интересантна Самостална демократска странка. Као странка Срба у Хрватској, после рата није имала утицаја ни у Србији ни у Хрватској. Била је сведена на своје вођство, коме су комунисти давали министарске и друге високе положаје. Један од њених вођа, др Сава Косановић, за кога је емиграција говорила да је „корисна будала“, ушао је у Привремену народну скупштину и у привременој влади био министар информација, а касније амбасадор у Вашингтону; др Срђан Будисављевић је био један од намесника, а др Хинко Кризман посланик. Странка је лојално сарађивала у НФ спроводећи његов програм.

Поједини чланови Главног и Извршног одбора и „многи виђенији чланови странке“, на челу са потпредседником др Будом Бошковићем, 16. септембра 1945. констатовали су да су генерални секретар странке С. Косановић и потпредседник Х. Кризман на своју руку ушли у НФ и владу, самовласно делегирани 11 чланова у проширени АВНОЈ и избегавали сазивање главног одбора, чиме су прекршили статут и традиције странке. Ови чланови и присталице СДС нису желели да сарађују са НФ, оцењујући да то није организација створена на бази равноправности странака већ само вештачки оквир за искључиву владавину КП. Ова група чланова СДС није успела да развије већу активност.³³

Демократска странка

Од некада моћне Демократске странке (ДС) после рата је остала само група људи који су покушавали да задрже политичку самосталност и оживе страначку активност, супротстављајући револуционарној идеологији КП своје разложне погледе грађанске либералне демократије западног типа. У току окупације странка је била дезорганизована. Милан Грол, Божа Марковић и Бока Влајић су емигрирали и учествовали у свим избегличким владама (осим у Пурићевој). У земљи су поједини представници демократа сарађивали са председником владе Миланом Недићем, а неки са покретом Драже Михаиловића, али не као делегати странке већ на своју руку. Од демократа НОП-у су пришли др Иван Рибар, Влада Зечевић и низ чланова странке из унутрашњости земље који су из рата изашли као „доследни комунисти.“

По повратку у земљу Милан Грол је на инсистирање Британаца, уз сагласност Руса и пристанак Тита, ушао у привремену владу као први потпредседник. Био је то уступак Србима у влади, пошто их је у Намесништву (органу који је штитио интересе краља) представљао др Срђан Будисављевић, Србин из Хрватске. Од 27 чланова Извршног одбора, изабраних на конгресу странке 1939, после рата било је 11 активних. Грол их на своју руку узео за посланике у Привременој народној скупштини (ПНС), а понуду да уђе у Народни фронт је одбио.

Основни политички захтеви ДС истакнути у програм и написима у *Демократији*, а посебно у иступањима демократа у Привременој скупштини, били су: слобода, социјална, национална, политичка, грађанска, морална и посебно лична, која је по њима значила одсуство сваког застрашивања, принуде, арбитарног хапшења и ухођења. Да би се постигла та слобода, по схватању демократа, требало је оживети међусобно поверење, не повећавати узнемиреност „доктринарном искључивошћу једне идеологије“, потиснути општи страх.

Демократи су у начелу прихватили федерацију: „Данас у принципу немамо ништа против шест федералних јединица и више од тог броја. Оно што нас интересује то су мерила по којима се оне кроје, објективна, која одговарају и расположењу и потребама народа једног краја с једне стране, а с друге обезбеђују здрав однос федералних јединица и целине, као једног природног организма. Ако је народ у Црној Гори задовољан границама своје федералне јединице и животним условима које му она обезбеђује, нека му буде. Али је извесно да аргументи за једно не само самоуправно него и федерално издвајање Црне Горе, не могу бити ни економски ни национални изражени у замишљеној народности. Дискусија о народности

³³ *Демократија*, 4. октобар 1945.

уопште бесциљна је: сваки део народа биће оно што осећа да је. Када је реч о Македонији за Србе је испред сентимента остало питање плућа. И то је оно што се на нашој страни пре свега има на уму када се подвлачи недељивост линије Мораве и Вардара. И федералан положај Македоније ми просуђујемо само тим животним интересом привреде, културе, живог оптицаја вредности материјалних и моралних, и утолико националних у ширем смислу. Ако се данас јављају резерве, оне су изазване тенденцијама искључивости, сужавања федералног оквира Македоније на једну културну аутархију неприродну, несавремену, која народу Повардарја не обезбеђује услове животног напретка, док народ на овој другој страни, у Поморављу, узнемирује као тенденција нове бране природном развоју не националног него општег живота“, писао је Грол.³⁴

Сматрајући да свака федерација има партикуларистичких и сепаратистичких елемената, који представљају главни узрок недовољне снаге федералне државе, демократи су тражили „да се федерална држава заснива на трезвеној и реалној оцени прилика и односа“, да свака национална група учествује у заједничким државним пословима, да се народ у целој федерацији повеже преко политичких партија и да се води рачуна о националним групама које су снагом, бројном и економском, или географским положајем главни стуб федерације.³⁵

Своје погледе чланови ДС износили су и преко недељног политичког гласила *Демократија*, које је, према речима енглеског посланика, излазило у више од 110.000 примерака и чији је главни уредник био Милан Грол, а издавач Никола Д. Јеремић.³⁶

Политички дискредитовани и осуђени као носиоци реакције, затим изложени покушајима да буду разбијени преко демократа у Народном фронту, а посебно М. Царевића, министра правосуђа Србије и В. Зечевића, првог министра унутрашњих послова, а без могућности да успоставе организациону структуру странке, демократе су свели активност на личне контакте и састанке са Гролом, постепено се гасећи. Иако није постојала страначка организација, већ само људи за које се знало да су припадници Демократске странке, комунисти су ценили да „снага странке не лежи у њеној организацији, већ у расположењу народа за њену идеологију.“

Трагови појединачног деловања демократа видљиви су све до 1956. године. Грол је све до смрти 1952. био спреман на сарадњу са КП под условима од којих није одустајао, очекујући попуштање комуниста. После његове смрти, демократи су адвоката Николу Ђоновиха сматрали шефом странке.

Радикална странка

Од Радикалне странке после рата је остало само име и низ појединаца, фракција и котерија (насталих још пре рата). Лазар Марковић, један од страначких првака, наводи да је Радикална странка имала око милиона чланова, нејединствених и подељених у седам фракција. Њена стварна политичка моћ била је готово занемарљива. Прилагођавајући се новој ситуацији странка у програму није помињала монархију ни републику, али је остала на монархистичким позицијама, чак и онда када је било јасно да је монархији у Југославији дошао крај.

После рата фракције и котерије странке остале су пасивне. Номинални шеф странке био је Аца Станојевић. Повратак потпредседника странке Милоша Трифуновића у земљу није оживео њену политичку активност. Радикална странка се увелико надала краљевом повратку, уз енергичну интервенцију Енглеске и Америке, али и СССР-а. Активност радикала сводила се на везе са осталим грађанским политичарима у влади или скупштини. Њихове наде биле су упрте у Грола и његову активност.³⁷

Тито је средином 1945. године послао своја кола у Књажевац по Ацу Станојевића, номиналног шефа радикала, који је наследио Николу Пашића после његове смрти 1926. године.

³⁴ *Демократија*, 27. септембар 1945.

³⁵ *Исто*.

³⁶ Први број се појавио 27. септембра 1945, а последњи, осми, није изашао због „одлуке графичких радника да га не штампају“. КП је уз помоћ скојеваца организовала забрану продаје *Демократије* и, коначно, њено укидање.

³⁷ АЈ, фонд Президијум Народне скупштине ФНРЈ. фасц. 6. Др Лазар Марковић, *Радикална странка у данашњици* (без датума).

Политика је 27. јула донела фотографију Тита и Станојевића и извештај о састанку, чиме се стварао утисак да радикали подржавају Народни фронт. Међутим, Станојевић је рекао Титу да су земљи „потребне слободе и да без тога нема сарадње“.³⁸ Радикали нису приступили Народном фронту (мада је мања група сарађивала у њему) нити је предвиђених шест посланика странке ушло у проширени АВНОЈ, чиме су места радикала остала упражњена до краја заседања ПНС.

Радикали су у свом програму тражили: испуњење споразума Тито-Шубашић и обећања датих у Декларацији владе од 7. марта 1945, нарочито у погледу гарантовања личних слобода, слободе од страха, слободе вероисповести и савести, слободе говора и штампе, збора и удруживања; демобилизацију војске и распуштање милиције коју су сматрали органом једне партије; редовно независно судство у које би цео народ имао поверења („а не да суд буде партијски инструменат, једне партијске самовоље“); укидање преких и војних судова за цивиле; повлачење свих закона које је донела Привремена народна скупштина и њихово замењивање либералнијим политичким законима; организовање нових општина и расписивање слободних избора за општинске самоуправе; расписивање избора за Уставотворну скупштину на основу нових закона, а под контролом јавног мњења слободног демократског света („Само на овај начин доћи ће до изражаја суверена воља нашег народа како га је Радикална странка васпитавала да је он извор и утока власти“).³⁹

Краткотрајно политичко деловање странака у Србији после рата више је везано за спољнополитичке а мање за унутрашње разлоге. КПЈ је дозволила формалну обнову странака, боље рећи врхова странака јер није дозвољавала страначко организовање по земљи, доказујући на тај начин своју „демократичност“. Међутим, у њеној идеологији и стратегији није било места за друге странке или политичке погледе. Да би лакше и безболније неутралисала странке КПЈ је придавала Народном фронту значај једине напредне политичке организације, при чему је све оно што није ушло у ту организацију представљано као реакција и контрареволуција коју треба уништити.

Политичке странке су биле разорене и дезорганизоване у току рата. Завршетак рата дочекале су организационо и политички неспремне. После 1944. више су представљале остатке предратних странака него организовану политичку снагу. КПЈ није било тешко да их релативно брзо разбије и асимилије, посебно ако се има на уму да за тај циљ није бирала средства.

Трагови страначког живота у послератној Југославији највише су видљиви у Србији и код српских политичких странака, мада их је било и у Хрватској. Србија је, више од других федералних јединица, имала богат парламентарни живот, који се одвијао у независној земљи (за разлику од других области) и у релативно демократској атмосфери. Страначке традиције су због тога биле изузетно богате, а отпори комунистичкој диктатури најжилавији и најдужи.

У Србији је, више него у другим федералним јединицама, била развијена опозициона активност. За демократске принципе устројства државе активно су се залагали представници демократске и других странака. Посебно место припада Милану Гролу, који је у изузетно тешким условима инсистирао на успостављању демократског поретка и правне државе.

ПОЛИТИЧКА ЕМИГРАЦИЈА

Југословенска политичка емиграција може се условно поделити на политички и војни део. Расута по свим континентима, национално подељена и дезорганизована, без политичког правца, она је, мада је покушавала, мало учинила за промену стања у земљи, као што је мало учинила и за сопствени положај ван домовине. Војна емиграција (припадници поражених војски и група) била је стационирана у прихватним логорима у Италији, Аустрији, Египту итд., одакле је расељавана широм света. Непосредно после рата било је покушаја организовања ових јединица, којима је подгревана нада да ће се вратити у земљу и срушити комунизам. Краљ је обилазио избегличке логоре по Европи у намери да од војника избеглих после рата и војних

³⁸ *Политика*, 27. јул 1945.

³⁹ М. Павловић, *Политички програми...*, Историја XX века, 1/1985, 133–137.

заробљеника из 1941. који се нису вратили у земљу оформи војску која би срушила Тита. Биле су то празне наде, посебно што на такву његову активност нису благонаклоно гледале ни Британија ни САД.

Нова власт је део људи из војне и политичке емиграције третирао као ратне злочинце и сходно савезничким одлукама из Москве 1943. тражила је од Комисије ОУН за ратне злочинце у Лондону њихово изручење. Судаћи према захтевима југословенске стране, ратних злочинаца југословенских држављана било је 1.828, од чега је изручено 208, углавном оних који су се затекли у совјетској окупационој зони. Међу изрученима били су Милан Недић, председник владе у Србији током рата (изручен од западних савезника), Драги Јовановић, министар државне безбедности и управник града Београда, Леон Рупник, председник општине Љубљана током рата и генерал предратне југословенске војске, Славко Кватерник, доглавник, маршал и министар домобранства у НДХ (поглавник Анте Павелић није изручен), Владимир Кошак, министар финансија у усташкој влади и многи други. Сви изручени су углавном осуђени на смртне казне.⁴⁰ Политички људи који су остали у емиграцији по разним основама⁴¹ покушавали су својим акцијама ако не да промене а оно бар успоре ход ка комунистичкој диктатури у земљи. Краљ Петар II, иако уважаван, посебно од војног дела емиграције, осим обилазака логора и неколико оглашавања није много урадио на промени стања у земљи (умро је у емиграцији 1970).

У Лондону, седишту већег дела југословенске политичке емиграције, од бивших министара и других политичара августа 1945. основан је Југословенски национални одбор на челу са Слободаном Јовановићем,⁴² председником владе у емиграцији, правником и историчарем.⁴³ Осим организовања политичке емиграције и старања о расељеним лицима из Југославије, Одбор је представљао међународним форумима и учешћем на скуповима

⁴⁰ Документи из историје Југославије – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача из II светског рата, приредили М. Зечевић и Ј. Поповић, Београд 1996.

⁴¹ Краљ Петар II са целокупном династијом, министри или дипломатски представници предратне Југославије (Слободан Јовановић, председник владе, Милан Гавриловић, министар и шеф Земљорадничке странке, Јован Бањанин, потпредседник Југословенске националне странке, Вјећеслав Вилдер, председник Извршног одбора Самосталне демократске странке, Милош Трифуновић, потпредседник Радикалне странке, Крста Милетић, члан Извршног одбора Радикалне странке, Драгиша Цветковић, председник владе која је потписала приступ Тројном пакту и многи други.

⁴² Слободан Јовановић, члан и председник Српске краљевске академије, ауторитет у области уставног и државног права, председник Српског културног клуба, све до 1941. избегавао је директан политички ангажман. После преврата 27. марта 1941. ушао је у „владу политичких странака свих делова народа“, али су га догађаји одвели у емиграцију у којој је деловао као политичка личност све до смрти. У државним пословима учествовао је само у прве три ратне године – потпредседник владе генерала Симоновића, председник владе од јануара 1942. до јуна 1943. и потпредседник у влади Милоша Трифуновића јуни–август 1943. Иако се саветовао са њим, краљ Петар га није слушао доносећи, на препоруку Британаца, често погрешне одлуке, компликујући свој и онако тежак положај. (Британци нису имали позитивно мишљење о Јовановићу као политичару, као ни о већини српских политичара који су се налазили у Лондону). Као председник владе Јовановић се залагао за усклађивање гериле Д. Михаиловића са савезничким акцијама у Средоземљу, потпомажући четнички покрет (Михаиловић је у његовој влади био министар војске). Био је за васпостављање Југославије, на новим основама и са редефинисаним установама које би омогућиле етаблирање демократије. Јаке Југославије, по њему, није могло бити без „јаког Српства“, исто тако као што се „јако Српство“ не може остварити без „јаке Југославије“. Истицао је да то исто и Хрвати могу рећи за хрватство и Словенци за словенство. Југословенска федерација би омогућила Србима, Хрватима и Словенцима да заједнички воде државне послове, без негирања националне индивидуалности. Његова тријалистичка федерација косила се са пројектом комуниста (федерација са 6 јединица). – Уп. А. Павковић, *Slobodan Jovanovic, An Unsentimental Approach to Politics*, Boulder 1993, 193–207.

⁴³ Политички ангажман и живот Слободана Јовановића (1896–1958) представља прототип судбине велике плејаде српских политичара и научника, који су се стицајем разних околности нашли на турском тлу политике и револуционарном сменом власти у земљи били дискредитовани, одбачени и коначно осуђени као непријатељи народа и државе.⁴³ После престанка ратних активности у земљи Јовановић је остао у емиграцији „да пером и речју настави борбу за слободу Југославије“, и био, и поред поодмаклих година, врло активан. Комунисти му нису опростили политичко ангажовање и помоћ коју је пружао њиховом највећем противнику Д. Михаиловићу (Јовановић је помагао покрет Михаиловића али је у више наврата тражио од њега активнији ангажман у рушењу комуникација према Солуну, прекид сарадње са Италијанима и Недићем и избегавање сукоба са партизанима, уколико се не би радило о нужној самоодбрани, сматрајући да грађански рат у земљи користи само непријатељу). Живан Кнежевић, *Записи о проблемима и људима 1941–1944*, Лондон 1976.

покушавао да скрене пажњу на завођење комунистичке диктатуре у земљи и укаже на одговорност савезника који су позивани да интервенишу у корист слободе, демократије и парламентаризма у Југославији.⁴⁴ У другим приликама Одбор се такође обраћао министрима и Скупштини УН, али без успеха.

Југословенски одбор се залагао и за побољшање положаја Југословена-емиграната расутих по разним логорима и земљама и писао представке против њихове екстрадиције Титовом режиму, који није давао гаранције за непристрасно суђење. Велику активност развио је после заробљавања Д. Михаиловића, кога је требало спасити од освете противника из грађанског рата. Захтевана је међусавезничка комисија која би га испитала, организовани су сведоци који су желели да сведоче у процесу, прикупљени искази британских официра који су били на терену и у штабу Д. Михаиловића. Међутим, ови као и други напори Одбора нису имали ефекта, осим што је у западној јавности створено мишљење о Михаиловићу као „мученику и хероју коме припада бесмртна слава у борби за слободу и бољу будућност и његовог и других народа“.

Заједно са Михаиловићем суђено је и С. Јовановићу почетком лета 1946. године.⁴⁵ Комунисти су и другим политичким противницима организовали суђења, углавном за „шпијунажу у корист неке стране земље или за рушење уставног поретка“, уз велики публицитет. Суђено је Милошу Трифуновићу, бившем председнику владе и вођи радикала, Драгићу Јоксимовићу, члану Демократске странке и браниоцу Д. Михаиловића на суђењу, Драгољубу Јовановићу, вођи Народне сељачке странке и многим другим политичарима.⁴⁶

Кад је неутралисала заостале групе четника и усташа, посебно у Босни, маргинализовала рад политичких странака и других противника и успоставила апсолутну контролу над народом, уз оцену да је међународно окружење повољно, КПЈ је одлучила да организује изборе за Уставотворну скупштину.

⁴⁴ У првом апелу упућеном конференцији тројице министара иностраних послова Велике Британије, СССР-а и САД у Лондону 10. септембра 1945, Одбор је тражио да савезници, сагласно обећањима и моралној основи на којој је вођен рат, омогуће да се у Југославији заведе демократски режим образовањем владе свих демократских странака и спровођењем слободних избора под контролом савезничких органа. Апел су подржали др Влатко Мачек, председник Хрватске сељачке странке који се налазио у Паризу, др Живко Топаловић, председник Социјалистичке странке и члан четничког Националног комитета, као и многи други емигранти.

У новембру 1945. Југословенски народни одбор упутио је две представке – телеграм Бевину, Бернсу и Молотову у коме им скреће пажњу да у Југославији још увек траје грађански рат и да у тим околностима не може бити говора о слободним изборима, и Меморандум Бевину и Бернсу у коме се избори од 11. новембра приказују као фалсификат народне воље, отворено насиље, неизвршење одлука са Јалте и гажење споразума Тито-Шубашић. Током децембра упутио је телеграм Конференцији тројице министара у Москви захтевајући да се у Југославији обуставе насиља, депортације становништва и прогони и да се земља врати у нормалан политички живот.

Почетком 1946. Одбор је Скупштини УН у Лондону упутио меморандум у коме апелује да владу Ј. Б. Тита не сматра представником народа Југославије, јер је силом наметнута и само се насиљем одржава. М. Павловић, *Документа о раду Југословенског националног одбора*, Историја XX века, 12/1988. Уп. *The Yugoslav review*, бр. 4 Лондон, новембар 1946.

⁴⁵ Суд је „доказао“ да су С. Јовановић и остали чланови избегличке владе „стално и упорно спроводили политику подржавања окупације и гушења народноослободилачког устанка у земљи. У ту сврху они су издавали директиве, давали сталну моралну, политичку и финансијску помоћ оптуженом Д. Михаиловићу, лажно га приказујући као носиоца отпора у земљи и свим силама помажући га у борби против Народноослободилачке војске, одашиљући му оружје, муницију и другу ратну опрему, одликујући његове четничке команданте итд. Сем тога су одржавали везе са Миланом Недићем и другим квислиншким елементима у земљи, у циљу заједничке борбе против НОП-а, распиривали братоубилачку борбу међу народима Југославије, издали наређење Михаиловићу за формирање преких судова и потстицали четничке и квислиншке банде у земљи на извршење злочина и других насиља“. Слободан Јовановић је осуђен на 20 година затвора и губитак политичких и грађанских права. *Информативни приручник о Југославији*, Београд 1948.

⁴⁶ Дугачак је списак суђења у Југославији у првим послератним годинама. Само процеса за које је оптужни материјал достављала Државна комисија за утврђивање злочина било је више од 20. – *Документи из историје Југославије*, 63–64.

ИЗБОРИ ЗА УСТАВОТВОРНУ СКУПШТИНУ 11. НОВЕМБРА 1945.

После изборних закона донетих у атмосфери страха и масовних манифестација избори су, крајем августа, расписани за 11. новембар 1945. Бирачко право имали су сви пунолетни грађани са навршених 18 година, а први пут су га добиле и жене. Право да гласају имали су и борци који нису навршили 18 година, али су се истакли у НОБ-у. Бирачко право је законом било одузето свим предратним министрима, члановима бројних организација које су третиране као сарадници окупатора или учесници у власти Краљевине Југославије. У почетку кампање било је масовног брисања из бирачких спискова, које је пред изборе знатно умањено интервенцијом Е. Кардеља, после објављивања саопштења удружених опозиционих група да неће учествовати у изборима због непостојања ни минималних услова. Према званичним подацима најмање брисаних бирача било је у Македонији – 0,56%, а највише у Хрватској 3,28%. На Косову је број брисаних бирача износио 2,59%, а у осталом делу Србије 2,13%.⁴⁷

На предлог Јаше Продановића комунисти су увели тзв. кутију без листе („ћорава“, „црна кутија“ или „удовица“). Ова кутија је требало да покаже демократичност избора, јер су за њу могли гласати они који су били против листе Народног фронта чији је носилац био Ј. Б. Тито, али куглице убачене у ову кутију нису узимане у обзир приликом поделе мандата. „Смисао овог предлога је у томе да се спрече покушаји једне недемократске мањине да сакрије своју слабост на тај начин што агитује да се апстинира на изборима и која покушава да позива у помоћ иностранство. Смисао је, дакле, нашег предлога да се јасније докаже где је већина народа, за кога је управо народ и каква је права воља народа“, образлагао је Кардељ у ПНС. Међутим, опозиција није поставила чуваре за ову кутију, а будући да је организација избора била у рукама актуелне власти, „кутија без листе“ није била прави индикатор опозиционог расположења.⁴⁸

Избори за Уставотворну скупштину су организовани у атмосфери страха и притисака, тако да нису представљали истинску вољу југословенских народа. Грол је рекао британском амбасадору у Београду „да избори не могу бити демократски зато што је из бирачких спискова избачено око 25%, да су листе фалсификоване, да ће око 500.000 војника гласати по директиви официра и политичких комесара, а гласаће по више пута“. Са гласовима милиције (250.000), сматрао је „да владајућа странка добија милион гласова“. Гролова процена потврђена је у меморандуму Форин офиса о политичкој ситуацији у Југославији. У њему се каже да је „смешно недовољно“ време од 10 дана дато странкама изван Народног фронта да припреме кандидатску листу за изборе, опозиционе групе немају могућности да јавно изнесу своја гледишта, у штампи и на радију критичари режима се оптужују терминима резервисаним за ратне злочинце и издајнике, Народни фронт и режим снажно подупире тајна полиција ОЗН-а, у затворима се држи велики број политичких затвореника, док је десетине хиљада припадника оружаних снага Краљевине одбило да се врати у земљу „оправдано страхујући од консеквенци“. На основу ових чињеница оцењено је да „Уставотворна скупштина неће бити истински репрезент воље југословенских народа“, а да британској политици на располагању стоје две могућности – прва, покушај заустављања или промене тока догађаја; друга, негодовање и ограђивање од смера којим се догађаји развијају.⁴⁹

У таквој атмосфери тријумф Народног фронта на изборима био је потпун. Од 8.383.455 уписаних бирача у целој земљи на изборе је изашло 7.432.469 или 88,66% а 11,34% је апстинирало. За Савезну скупштину Уставотворне скупштине у Србији је гласало 77,16% од укупног броја уписаних, Војводини 92,20%, на Космету 97,68%, Хрватској 91,77% итд. За „кутију без листе“ у централном делу Србије гласало је 11,41%, Војводини 14,60%, Косову

⁴⁷ Борба, 10. новембар 1945. Број избрисаних из бирачких спискова у почетку кампање био је велики, у неким местима у Хрватској чак 40%. После саопштења опозиције да неће учествовати на изборима и интервенције Кардеља износио је 2,3% свих бирача. Према подацима Савезне изборне комисије од првобитних 253.108 лица брисаних из бирачких спискова после решавања жалби остало је 194.158 или 2,3%. М. Павловић, *За Тита или за Краља-Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*. Београд, 2007.

⁴⁸ PRO, FO-371, 48876, P 21594/130/92. „Прелиминарни коментар југословенских избора од 11. новембра 1945“ састављен у Одељењу за истраживања ФО 20. децембра 1945.

⁴⁹ PRO, FO-371, 48871, P 16669/130/92; Меморандум о ситуацији у Југославији, септембар 1945.

4,64%, Хрватској 8,48% итд. За Савезну скупштину са листе чији је носилац био маршал Тито изабрано је 348 посланика – из Србије 141, Хрватске 86, Словеније 29, Македоније 24, БиХ 58 и Црне Горе 10.

За Скупштину народа за листу НФ чији је носилац за Србију био Сениша Станковић, а носилац тзв. припојене листе Јаша Продановић, у Србији је гласало 87,31%, а за кутију без листе 12,69%. У Војводини је чак 19,35% гласало за кутију без листе, што је приписивано снажном утицају реакције против комунизма у Мађарској и Румунији, на њихове сународнике који су живели у Војводини. За овај скупштински дом свака федерална јединица давала је по 25 посланика, Војводина 15, а Космет 10. Од 524 посланика оба дома 404 су били чланови КПЈ, добар део тзв. прикривени чланови партије и мали део опозиционо настројених. Победом Народног фронта обезбеђено је формално међународно признање нове власти у Југославији, јер је тиме испуњена још једна препорука савезничких сила са Јалте и споразум Тито-Шубашић. На унутрашњем плану власт је формализована, а програм НФ постао је једини званични програм нове државе, иза кога је стајала КП Југославије. Народни фронт Србије оценио је успешним изборе за Уставотворну скупштину, премда су поједини партијски руководиоци сматрали да је „Србија била једна од федералних јединица која је најслабије прошла на изборима“. Британски амбасадор је приписивао опозиционо држање дела сељаштва у Србији „утицају богатих сељака који се дубоко плаше комунизма“ и ширењу утицаја М. Грола.⁵⁰

На првој седници Уставотворне скупштине, а на предлог српских посланика (Сенише Станковића у Скупштини народа и Благоја Нешковића у Савезној скупштини) комунисти су преточили изборну победу у Декларацију о проглашењу Републике, која је једногласно усвојена појединачним потписивањем на двогодишњицу Другог заседања АВНОЈ-а 29. новембра 1945. Тиме је монархија званично укинута, мада је раније била суспендована, а Југославија је постала република. За првог председника државе убрзо је изабран Ј. Б. Тито.⁵¹

НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА КПЈ

Национална политика југословенских комуниста била је у функцији остварења револуционарних циљева и освајања власти. Према тим циљевима уобличавана је зависно од сопствене процене или процене ситуације коју је давала Коминтерна. У периоду 1925–1935. КПЈ је водила „разбијачко-сецесионистичку“ политику према сопственој држави, сматрајући да је Југославија версајска творевина и бастион антисовјетизма, залажући се за стварање независних држава – Хрватске, Словеније, Македоније, али и „ослобађање“ и предавање Косова и Метохије Албанији а северне Бачке Мађарској. Политиком, пропагандом и акцијама (терористичким нападима на политичаре и сарадњом са екстремним терористичким групама са Косова, из Хрватске и Македоније) КПЈ је развијала мржњу према „великосрпској буржоазији као угњетачкој“. У резолуцији Петог конгреса одржаног у Дрездену октобра 1928. стоји да КПЈ у Србији треба да се бори против националног угњетавања, јер је у Србији „база хегемонистичког режима, признавајући отворено право на оружани устанак против националног угњетавања“.⁵²

Напуштањем политике разбијања земље 1935. није ишчезла свест о српској превласти коју је требало уништити и све друге народе ослободити од великосрпске хегемоније. Акциона парола о великосрпској хегемонији и њеном разбијању није напуштена у читавом периоду владавине КПЈ, односно до распада Југославије.⁵³ Континуитет предратне националне

⁵⁰ PRO, FO-371, 59424, P 495/65/92. Стивенсон – Бевину, 12. децембар 1945. Стивенсон је сматрао да резултати избора нису били потпуно по вољи режима и да постоје докази о њиховом фалсификовању. Изборни резултати су, по његовој оцени, показали да је најјача опозиција режиму била код србијанског сељаштва и Римокатоличке цркве.

⁵¹ *Борба*, 30. септембар 1945.

⁵² Б. Глигоријевић, *Политички живот на простору републике Српске Крајине 1918–1941*, „Српска Крајина“, Београд 1994, 318–319.

⁵³ На петог земаљској конференцији, одржаној под руководством Ј. Б. Тита 1940. године, усвојене су тезе о националном питању у Југославији, у којима је прихваћен и став да комунисти „одлучно стоје“ на принципу права самоодређења нације до отцепљења, формирања независних националних држава, или прикључења другим државама, као и да неће никада „спречавати отцепљење једне нације ако она то захтева“.

политике одржан је и током Другог светског рата, само што је она замагљена југословенством и антифашизмом. Предратне идеје, као црвена нит, видљиве су у почетку и у току рата. Најдоследније се поштовала Стаљинова максима против сваке спонтаности маса при дизању устанка, а једино се признавала оружана акција коју је водила КПЈ као „организована снага“. Устанак у Југославији одвијао се у почетку тако да се сваки народ дизао одвојено, сваки је стварао своје партизанске одреде и штабове и заметке власти; тиме се хтело показати да се стварају основе за „ослобођење угњетених народа“. Тек када су створени посебни државни органи националних држава, у оквирима „историјских покрајина“, тзв. антифашистичка већа, приступило се заседању АВНОЈ-а, који је конципирао федеративну Југославију.

ПАРТИЗАНСКА ФЕДЕРАЦИЈА (АВНОЈСКА ЈУГОСЛАВИЈА)

Сходно императиву о ослобађању других народа успостављена је тзв. партизанска федерација током рата на заседањима Антифашистичког већа народног ослобођења (АВНОЈ-а), 1942. у Бихаћу и 1943. у Јајцу. Те одлуке ће добити карактер тековина НОБ-а од којих се није ни хтело ни смело одступати, а затим карактер уставних принципа и дефинитивног решења националног питања у Југославији. У Декларацији усвојеној на Другом заседању АВНОЈ-а каже се да су за 2,5 године борбе „срушени остаци великосрпске хегемонистичке политике, разбијени су покушаји уношења мржње и раздора међу народе Југославије и поражени су остаци реакционарног сепаратизма. У заједничкој оружаном борби народи Југославије признавали су један другом пуну равноправност. Они су осигурали себи право на самоодређење, укључујући право на отцепљење или уједињење са другим народима. Из свега тога проистекли су услови за стварање будуће братске, демократске, федеративне заједнице народа Југославије“.⁵⁴

У Одлуци о изградњи Југославије на федеративном принципу истакнуто је да југословенски народи нису признали њено комадање и да су у борби доказали чврсту вољу да остану уједињени у Југославији. „Да би се остварио принцип суверености народа Југославије, да би Југославија представљала истинску домовину свих својих народа и да никада више не би постала доменом било које хегемонистичке клике, Југославија се изграђује на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца односно народа Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Националним мањинама у Југославији обезбедиће се сва национална права.“⁵⁵

Федерација прокламована у нерегуларним условима, без српских делегата на начин како су биле представљене Словенија или Хрватска, а самим тим и без адекватног заступања српских интереса, замишљена је као национална федерација, по принципу колико нација толико федералних јединица, са изузетком Босне и Херцеговине. Поједини народи добили су националне државе, док је српски народ остао у три федералне јединице, (хрватски у две, али у мањем броју). Србима у Хрватској и Босни и Херцеговини био је загарантован статус народа највишим актима земаљских већа ових јединица и Срби су чинили конститутивне народе ових јединица.

На Другом заседању АВНОЈ-а једино Србија није била територијално уобличена (то ће касније бити учињено), нити су у другим федералним јединицама формиране аутономне јединице иако су за то постојали истоветни историјски, политички, национални и други

Таквом политиком КПЈ је суштински отворила српско национално питање, али је потпуно игнорисала његово решавање.

⁵⁴ У Декларацији се „с правом захтева да органи народне власти изникли из дотадашње борбе, буду у иностранству признати и поштовани, да се избегличкој влади у иностранству због њеног издајничког рада против народа и НОП-а и формално одузме право да говори у име наших народа“. Донете су и следеће одлуке: Одлука о Врховном законодавном и извршном представничком телу Југославије и НКОЈ као привременим органима врховне народне власти у Југославији за време НОБ-а, Одлука о одузимању права законите владе југословенској влади у иностранству и о забрани повратка у земљу краљу Петру II Карађорђевићу због издајничког рада и помагања свих домаћих издајника и сарадника окупатора. У овој одлуци је речено да ће питање краља и монархије решити сам народ после ослобођења земље. *Информативни приручник о Југославији*, Београд 1948, 20. Б. Петрановић, *АВНОЈ – револуционарна смена власти*, Београд 1976.

⁵⁵ Исто.

разлози (Далмација, која је у односу на Хрватску имала посебан статус и у време Аустро-Угарске када је била административно и политички директно везана за централну владу у Бечу, а не преко Загреба или Будимпеште, и у рату је имала посебно партијско руководство, Покрајински комитет за Далмацију; Истра, у којој је живела и италијанска мањина, а која није била у саставу Хрватске односно Југославије и сл.).⁵⁶

"Принцип националитета", о коме је говорио Ђилас као о основном принципу за стварање република и покрајина, није свуда доследно поштован. Дobar део Црногораца осећао се Србима. Срби у Хрватској нису хрватски националитет, па ипак о њиховој територијалној посебности није било говора. Барања је, као историјска област у саставу Војводине са мешовитим становништвом, издвојена из Војводине и прикључена Хрватској, без изјашњавања народа, који је у више наврата преко својих делегација тражио да Барања остане у саставу Војводине. Југословенска федерација је уобличена према многим принципима (а не само према принципу националитета), али је идеолошки принцип био опредељујући за националну политику југословенских комуниста.

Предратна идеолошка платформа о решавању националног питања, ослобађањем од великосрпског хегемонизма, добила је потврду на Другом заседању АВНОЈ-а и у каснијој националној политици КПЈ. Одлукама АВНОЈ-а убрзо је дат ореол неприкосновених тековина НОБ-а. У Србији није било основано ни Земаљско антифашистичко веће као највише законодавно и представничко тело које би расправљало о овим питањима, док су словеначка и хрватска делегација непосредно после Другог заседања АВНОЈ-а расправљале са Титом о будућем уређењу земље. Словенци су тражили своју војску и командовање на словеначком језику (једино словеначки партизани нису водили борбе изван оквира своје федералне јединице).

Према првим актима Првог и Другог заседања АВНОЈ-а (Бихаћ, 1942, Јајце, 1943) будућа федерација требало је да представља „истинску домовину свих народа и да никада више не постане домен било које хегемонистичке клике“. Федерација је признавала право свим народима на самоопредељење, укључујући отцепљење и припајање другим државама. У Декларацији о основним правима нација и грађана ДФЈ од 11. априла 1944. стоји да је „ДФЈ савезна демократска држава, демократска федерација у којој су уједињени Срби, Хрвати, Словенци, Македонци и Црногорци и која је састављена од 6 демократских федералних држава: Србије, Хрватске, Словеначке, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе. Народ у Војводини и Санцаку имаће пуну слободу да сам одлучи о односу и положају у федерацији“. Пада у очи констатација да је само за „народ у Војводини и Санцаку“ било резервисано право да слободно одлучи о односу и положају у федерацији (Косово се ни у овом акту не спомиње). У Декларацији је још стајало да је „искључена свака могућност превласти или привилегија или мајоризације једног народа на рачун другог, или једне федералне државе на рачун друге“, као и то „да „сваки народ има права да иступи из федерације ако се не слаже са обликом

⁵⁶ У дебати о доношењу првог устава било је предлога да Далмација буде аутономна област у оквиру Хрватске или посебна република у југословенској федерацији. Против оваквих предлога изјаснили су се М. Ђилас, као заступник министра за Конститутану Е. Кардеља, који се налазио у Паризу на мировној конференцији, и Вицко Крстуловић, посланик из Далмације. Предлоге да Далмација буде посебна област или република Ђилас је оценио „према данашњим условима реакционарним и да не одговарају правним односима. Ми не постављамо федерацију ни на каквим другим основама него на основи националитета. Може ли неко казати за Далматинце да су нешто друго него остали Хрвати? Несумњиво да посебних разлика има у свим нашим земљама, да се Ужичани на пр. разликују од Нишлија у многим стварима, али у погледу националитета несумњиво је да су они Срби, као што су Далматинци Хрвати као и остали Хрвати. Ако би смо Далмацији дали аутономију ми би цијепали Хрватску нацију као цјелину, ми би онемогућавали њен несметани развитак итд. Ово схватање нема неког дубљег коријена у самој Далмацији, као што се види из примједба. Оно је последица старе аутономашке политике у прошлости, која је постојала у самој Далмацији и о чијој би смо прогресивности у извесним моментима могли дискутовати, али која апсолутно не одговара данашњим условима“. Слично је говорио и В. Крстуловић, истичући да су „ти приједлози наишли на осуду и у самом народу у Далмацији... Неоспорна је чињеница да је Далмација најчвршћа и национално најчишћа (најчистија) окосница Хрватске, односно данашње Народне републике Хрватске“ *Стенографске белешке Заседања Уставотворне скупштине (29. новембар 1945–1. фебруар 1946)*, без године издања; А. Петковић, *Политичке борбе за нову Југославију*, 361.

владавине“. Принцип права народа на самоопредељење и отцепљење, укључујући и право уједињења са другим народима, биће садржан у првом послератном Уставу из 1946. године.⁵⁷

За четнике и српску политичку емиграцију овакво преуређивање Југославије значило је цепање српског народа и простора, стварање велике Хрватске и њене хегемоније од стране три Хрвата – Тита, Шубашића и Рибара и „дело усташко-комунистичке мањине“, која је присвојила право да мења уставни поредак Југославије, тако да је оцењено да АВНОЈ није народна влада већ творевина КПЈ.⁵⁸

КОНСТИТУИСАЊЕ СРБИЈЕ КАО СЛОЖЕНЕ ФЕДЕРАЛНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Србија је конституисана као посебна федерална јединица нове федералне југословенске државе на Великој антифашистичкој народноослободилачкој скупштини Србије одржаној у Београду 9–12. новембра 1944. у присуству 883 делегата. Формалну иницијативу за одржавање скупштине дао је Главни народноослободилачки одбор Србије (ГНООС), основан новембра 1941. До средине 1944. Одбор није развио посебну активност. На поменутом заседању ова скупштина је конституисана као „врховно законодавно и извршно тело државне власти демократске Србије“. У време заседања Велике антифашистичке скупштине Србија није била територијално уобличена нити је постала сложена федерална јединица, јер није било решено питање статуса Војводине, Косова и Санцака. Србија се састојала од 16 округа, који су били подељени на срезове, иако ни среске ни окружне скупштине нису биле изабране. Годину дана касније (1945) Србија је територијално уобличена, припајањем неколико срезова подељеног Санцака и укључивањем Војводине и Косова и Метохије у свој састав, са посебним статусима.⁵⁹

У историографији се обично наводи да Србија није конституисана када и друге федералне јединице из следећих разлога: КП Србије није била конституисана иако је о томе постојао закључак Политбироа ЦК КПЈ још из 1943; на Косову је децембра 1944. избила масовна оружана побуна која је угушена, а на том простору је заведена војна управа као и за Банат, Бачку и Барању; питање Санцака није било решено. Поједини аутори тумаче да се Србија није могла организовати као сложена федерална јединица све док се не одржи оснивачки конгрес КП Србије, који је требало да обједини посебне партијске организације Србије, Војводине и Космета. Међутим, разлози за неконституисање Србије више леже у проблемима успостављања нове власти на подручјима која ће касније припасти Србији, него у чињеници што није био одржан оснивачки конгрес КП Србије.⁶⁰

Питање аутономних покрајина и аутономних области још није било дефинисано нити коначно уобличено. Чињеницу да у одлукама Другог заседања АВНОЈ-а нема помена о аутономним јединицама у саставу Србије, поједини историчари тумаче калкулацијама о припајању Косова Албанији која би пришла југословенској федерацији. Питање Војводине, по тим тумачењима, заобиђено је због претензија хрватских комуниста на знатан део Војводине (Срем, укључујући и Земун), као и због страха да се не поремети масовније приступање Хрвата

⁵⁷ АЈ, фонд ЦК СКЈ, АВНОЈ, 84; Устав ФНРЈ од 31. јануара 1946, Београд 1946. Декларацију су потписали Словенски народноослободилачки свет, ЗАВНО Црне Горе и Боке, Главни НОО Србије, ЗАВНО Хрватске, ЗАВНО Босне и Херцеговине, ЗАВНО Македоније, Главни НОО Војводине и ЗАВНО Санцака. Поједини аутори сматрају да је узор творцима ове Декларације била Декларација Првог конгреса Совјета 1922. Суштина те концепције је у споразуму нација о стварању заједничке државе. – Б. Петрановић, *Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове*, Београд 1963, 257; Д. Петровић, *Конституисање федералне Србије*, Београд 1988, 59.

⁵⁸ В. Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, књ. IV, Крагујевац 1995, 1318; Уп. Милан Весовић, Коста Николић, *Уједињене српске земље – равногорски национални програм*, Београд 1996, 62.

⁵⁹ Скупштина је донела одлуку о одобрењу рада Главног НОО Србије и одобрила рад представника Србије на Другом заседању АВНОЈ-а. Донете су одлуке о установљењу Суда за суђење злочина и претвора против српске националне части, о успостављању Земаљске комисије за испитивање злочина окупатора и његових помагача, о оснивању Привредне банке Србије итд. Велика скупштина је претворена у Антифашистичку скупштину народног ослобођења (АСНОС) од 261 представника, која је изабрала Председништво од 40 чланова (председник је био др Сениша Станковић). *Заседање Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије 9–12. новембар 1944. (Стенографске белешке)*, Београд 1945, 196–212.

⁶⁰ Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, 691.

НОП-у.⁶¹ Чињеницу да су само у Србији створене аутономне јединице део научника тумачи као драстичну тенденцију слабљења Србије по принципу „Слаба Србија – јака Југославија“, наводећи да је тиме Србија доведена у неравноправни положај у односу на друге републике, а српски народ онемогућен да Србију конституише као јединствену републику и тиме оствари елементарна национална права и интересе које су остварили други југословенски народи.⁶²

Коначан облик Србија је добила средином 1945. када су Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије и АВНОЈ прихватили одлуке Главног НОО Војводине о прикључењу ове области Србији јула 1945, као и прихватањем Резолуције Обласне народне скупштине Косова и Метохије о прикључењу Србији из јула 1945. Војводина ће постати аутономна покрајина, а Косово ће добити нижи степен аутономије (обласну аутономију која, за разлику од Војводине, није имала Врховни суд и неке друге органе). Упоредо са конституисањем Србије као сложене јединице у будућој југословенској федерацији текао је процес организовања партијске и државне структуре у Србији. Оснивачки конгрес КП за Србију средином 1945. требало је да представља авангарду и носиоца нове политике у Србији, а антифашистичка скупштина формално покриће за партијске одлуке у конституисању Србије.

ПИТАЊЕ ВОЈВОДИНЕ

Подручје Војводине је још од почетка рата у актима КПЈ, односно Покрајинског комитета (ПК) који је руководио партизанским акцијама, третирано као посебно подручје изван Србије, чији ће народи, под вођством КП, моћи „сами али заједнички да одлучују о томе хоће ли и са којим другим народима да живе у братској заједници“.⁶³ Војводина је у концепцији КПЈ обухватала југословенски део Баната, Бачку, Барању и Срем. Прогласи партијских органа и органа партизанске власти (Главни НОО Војводине) још током рата позивали су родољубе и антифашисте Војводине у борбу за нову демократску федеративну Југославију у „којој ће наша Војводина добити своју аутономију“.⁶⁴ До образовања Велике антифашистичке скупштине Србије у прогласима се обично истицала „аутономија Војводине у федеративној демократској Југославији“ и није било говора о укључивању ове покрајине у оквиру једне федералне јединице.⁶⁵ Међутим, пажљивом анализом докумената и изјава могу се уочити „извесне благе гравитационе тежње ове покрајине према суседној Србији“. О томе је писао и Жарко Зрењанин, један од водећих војвођанских комуниста, а и расположење српског народа који је чинио окосницу партизанских јединица било је везано за Србију. Тито је у једном чланку, не спорећи аутономију, апострофирао Војводину, остављајући решавање њеног статуса за послератно доба.⁶⁶

Наредбом врховног команданта НОВ и ПОЈ 17. октобра 1944. уведена је војна управа у тек ослобођеним подручјима Баната, Бачке и Барање (БББ) ради „хитне нормализације прилика, стварања услова за редовно функционисање народне демократске државне власти... и мобилисања свих привредних снага у циљу успешног окончања рата“. Стварни разлог за увођење војне управе био је у постојању мањинских група, посебно немачке и мађарске, које су већим делом учествовале у рату на страни окупатора ових простора (то потврђује и Наредба бр. 2 команданта Војне области НОВЈ за Банат од 18. октобра 1944). Пошто напори војних и органа власти наилазе на отпор код дела становништва, пре свега немачког, који испољава

⁶¹ Исто, 546–551.

⁶² С. Вучетић сматра „да све што је урађено са аутономним покрајинама, урађено је на основу тезе „Слаба Србија – јака Југославија“. Слободан Вучетић, *Четврта Југославија – каква?*, НИН, 11. март 1990. Тезу „Слаба Србија – јака Југославија“, М. Јовичић тумачи наводним страхом од јаке Србије у државно-партијским врховима Југославије. „Ја сам и тада мислио и говорио да ова девиза не одговара стварности. Јер, ако се чинило све да Србија буде слаба, тиме се никако није желело да Југославија буде јака. С обзиром да Југославија ни тада није била на срцу не-Срба, стварности би далеко више одговарала девиза Слаба Србија – слаба Југославија.“ – *Творци и тумачи*, (приређивач Милош Кнежевић), Београд 1994, 239.

⁶³ АЈ, ЦК СКЈ -Србија, П/495, Проглас Покрајинског комитета Војводине, јун 1941.

⁶⁴ *Главни НОО Војводине 1943–1945*, (избор и објашњења Јелена Попов), Нови Сад 1977, 100–103.

⁶⁵ Д. Петровић, н. д., 67.

⁶⁶ Ј. Б. Тито, *Значај одлука АВНОЈ-а за даљи развој наше борбе и стварање федеративне државне заједнице*, Нова Југославија, 1. март 1944.

„германску охолост“, овом наредбом се заводи ванредан полувојни режим. Немцима је била ограничена слобода кретања, а предвиђене су строге казне „швапским припадницима“ укључујући и стрељање, као и казне за друге непријатеље и „фашистичке елементе“. Одлуком АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. припадницима немачке народности одузета су „држављанска права“ због масовне подршке национал-социјалистичкој Немачкој, а највећи део њих депортован је у Немачку. Војна управа укинута је 15. фебруара 1945.⁶⁷

На Великој антифашистичкој скупштини Србије новембра 1944. Јован Веселинов је у име војвођанске делегације изјавио да се народ у Војводини на многим скуповима изјаснио за аутономију у оквиру једне федералне јединице. „Али наш словенски народ, нарочито Срби у Војводини, који су чврсто повезани са својом браћом с ове стране Саве и Дунава, желе да буду у што бољим односима са браћом Србијанцима, са слободном демократском Србијом“. Александар Ранковић је истакао да „Војводина има извесне посебне историјске и друге особености. Но истовремено морамо нагласити да у Војводини живи већина Срба и да су они и крвљу и традицијама повезани са Србима. Питање Војводине ће решити сам народ Војводине и то на такав начин да ће истовремено учврстити своју везу са Србијом и обезбедити себи она посебна специфична права која произилазе из посебног специфичног положаја Војводине“.⁶⁸ Такве изјаве су недвосмислено говориле да ће Војводина бити прикључена Србији.

У то време Војводина још увек није била територијално омеђена. Поред покушаја успостављања југословенске власти у Печују (град у Мађарској) где је допрла једна дивизија НОВЈ, и пријема код Тита делегације Буњеваца из Бајског троугла, која је тражила припајање овог подручја Југославији, али којој је он само гарантовао културну аутономију у оквиру Мађарске, најизразитији проблем био је везан за Барању. Обласни комитет за Бачку и Барању функционисао је почетком 1945, а било је и отворених настојања да Барања остане у саставу Војводине. На конференцији „барањских опаната и Барањаца“ одржаној 16. јануара 1945. у Београду тражено је да Барања остане у саставу Војводине, јер се „појам Војводине одомаћио у Барањи“. У меморандуму о питању Барање, сачињеном 25. јануара 1945, на бази историјских чињеница доказивало се да Барања треба да дели судбину Војводине чијој целини припада.⁶⁹ Априла 1945. ГНОО Војводине оставио је отвореним питање Барање „док тамошњи народи сами не реше о својој припадности“. Међутим, већина чланова ГНОВ-а сматрала је да ће Барања бити у саставу федералне Хрватске. То се и обистинило 16. маја 1945, када је Одлуком Председништва ГНООВ Барања изузета из састава Војводине и припојена Хрватској.⁷⁰

Априла 1945. на седмој партијској конференцији донета је Резолуција у којој се каже да се конференција једногласно изјаснила за укључење аутономне Војводине у федералну Србију. „А то значи да ће од сада и наша партијска организација бити у склопу КП Србије“. Другог дана рада конференције заседао је Главни НОО Војводине који је закључио да „национални, географски и политички моменти указују на природан пут уласка Војводине као аутономне покрајине у састав федералне Србије“. На седници АСНОС-а у Београду 7. априла 1945. делегација ГНООВ је овлашћено дала изјаву да народи Војводине желе да буду у саставу Србије. АСНОС је поводом овога донела резолуцију (која је обухватала одлуке органа са Косова и Метохије и Санцака) којом „топло поздравља једнодушну одлуку ГНОО Војводине да Војводина, као аутономна покрајина, треба да буде саставни део федералне јединице Србије и да ће бити сазвана покрајинска народна скупштина Војводине која ће о томе донети и формалну меродавну одлуку и изабрати посланике Војводине за Народну скупштину Србије и допунити број својих посланика у АВНОЈ. Скупштина признаје потребу да Војводина у оквиру демократске Србије има свој положај једне аутономне покрајине. Скупштина у потпуности стоји на становишту ГНОО у погледу равноправности Срба, Хрвата, Словака и Русина, као и

⁶⁷ Ј. Попов, *Народни фронт у Војводини 1944–1953*, Нови Сад 1986, 38–55.

⁶⁸ *Велика антифашистичка скупштина (стенографске белешке)*, 42, 108. Децембра 1944. Ј. Веселинов је поново изјавио „да по свему изгледа да већина нашег народа у Војводини жели да буде у бољим односима са нашом браћом у Србији“. – Ј. Попов, *Питање аутономије у документима ПК КПЈ и Главног НОО Војводине 1941–1945*, Зборник „Оснивачки конгрес КП Србије“, Београд 1988, 166–167.

⁶⁹ Архив Србије (АС), фонд Скупштине СР Србије, несређена грађа. Цитирано према Д. Петровић, *н. д.*, 112.

⁷⁰ *Главни НОО Војводине*, 295; Уп. Б. Петрановић, *Политичке и правне прилике за време привремене владе ДФЈ*, Београд 1964, 115–116.

на становишту признања права националним мањинама. Мађарско становништво уживаће као староседелачко становништво сва грађанска права, а биће кажњени само злочинци и слуге Хортијевог окупаторског режима. Скупштина исто тако одобрава став ГНООВ у односу на немачко становништво које је у својој целини било у служби немачког фашизма и коме више нема места у нашој земљи. Али, грађанска права уживаће они Немци који су се борили у партизанским одредима и Југословенској армији или су на други начин помагали НОБ“.⁷¹

Тридесетог јула 1945. почело је прво заседање Скупштине изасланика народа Војводине на коме су учествовали чланови окружних одбора са територије покрајине, чланови ГНОО и представници Треће југословенске армије стациониране на том простору. Следећег дана конституисана је Скупштина од 150 чланова (75 Срба, 24 Хрвата, 33 Мађара, 10 Словака и 8 осталих), која је упутила писмо АВНОЈ-у у коме изасланици „моле АВНОЈ да изађе у сусрет жељама народа Војводине и да донесе одлуку о прикључењу Аутономне покрајине Војводине федералној Србији“. АВНОЈ је у августу једногласно прихватио молбу о прикључењу Војводине Србији. Председништво Народне скупштине Србије је на седници 28. августа 1945. потврдило прикључење аутономне Војводине федералној Србији, а тек 26. јула 1946. Народна скупштина Србије је констатовала чинове „уклапања Војводине и Косовско-метохијске области у оквир Србије“.⁷²

ПИТАЊЕ „САНЦАКА“

Ова област између Црне Горе и Србије која се називала Старом Рашком, или једноставно Рашком, задржала је турско име Санцак које је означавало управну област каквих је у Турској империји, и на подручју Југославије, било много. Ова област је препознатљива под тим именом, премда нема историјских, етничких или других разлога за то (нпр. фиксирани границе, које су, иначе, мењане током турске владавине) и у раду ће бити коришћен овај назив.

Санцак је у рату био подељен између Италијана и Немаца. У јесен 1941. КПЈ је основала самосталну партијску организацију за Санцак (Обласни комитет КПЈ за Санцак) под директном организационом надлежношћу ЦК КПЈ. Сходно томе партизанска војска на том подручју била је под командом Главног штаба партизанских одреда за Санцак. Санцак је уобличен као јединствена политичка, војна и економска област стварањем Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака (ЗАВНОС) у Пљевљима, уочи Другог заседања АВНОЈ-а, као највишег законодавног, извршног и политичког тела народа Санцака (током 1944. у документима се помиње и као земаљско и као антифашистичко веће народног ослобођења Санцака АВНООС). Овим је народ Санцака требало да стане „уз бок осталим народима Југославије“. ЗАВНОС је постао највећа цивилна власт у Санцаку, али није био законодавни орган као остала антифашистичка већа. Његов извршни одбор називао се ратном владом. Тиме су створене истоветне претпоставке за аутономију ове области, или њен посебан федерални статус, какав су добиле друге области у Југославији. Иако је та идеја била жива у ратном периоду, посебно код руководства НОП-а, она никада није јасно исказана и операционализована. Поједини аутори сматрају да идеја о аутономији или посебном федералном статусу Санцака није операционализована зато што је такав статус добила Босна и Херцеговина, а да би аутономно решење за Санцак било „излишно и нерационално дробљење српске и црногорске целине, као и Југославије уопште“, на три аутономне области.⁷³ Санцак је до фебруара 1945. ипак функционисао као засебна област, са партизанским војним и цивилним органима власти. Руководство Обласног комитета КПЈ известило је ЦК КПЈ да према „расположењу које се сада испољава код Муслимана, они би били веома погођени ако би Санцак био поцепан, а они подвојени. О томе се заиста мора водити рачуна, поготову ако се има у виду њихов садашњи став и добро држање. Чак ни Срби не би радо примили цепање Санцака“.⁷⁴

⁷¹ *Заседања АСНОС-а (Стенографске белешке)*, 20; Уп. Ј. Попов, *Питање аутономије у документима ПК КПЈ и Главног НОО Војводине*, 167–169.

⁷² *Службени лист Војводине*, 1. септембар 1945; *Главни НОО Војводине*, 562, 574–575; *Заседања АСНОС-а (стенографске белешке)*, 172.

⁷³ Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, 704.

⁷⁴ АЈ, фонд ЦК КПЈ, бр. 41 и 50/1945.

Председништво АВНОЈ-а је 21. фебруара 1945, после расправе у којој је било различитих предлога,⁷⁵ упутило директиву Извршном одбору АВНОС-а у којој стоји да је НКОЈ детаљно проучио ово питање, у првом реду са аспекта целовитости Санцака, и препоручио Извршном одбору ове области да до 15. марта 1945. сазове заседање АВНОС-а да би се статус Санцака у федеративној Југославији регулисао на следећи начин: „Узимајући за основу границу између Србије и Црне Горе утврђену после Балканског рата 1912. године, АВНО Санцака донеће одлуку да се поврати стање од 1912. те да се делови Санцака врате Србији односно Црној Гори, што значи према граници од 1912. Србији припадају срезови Прибојски, Златарски, Милешевски, Сјенички, Дежевски и Штавички, а Црној Гори срезови Пљеваљски са бившим Бољаничким, Бјелопољски са бившим Лозанским и Берански са бившим Рожајским... За формирање Санцака као аутономне покрајине која би се као таква прикључила једној федералној јединици, не говоре никакви ни политички ни економски разлози. Санцак је српски и црногорски па је најприродније да се учини повратак на стање од 1912. на граници између Србије и Црне Горе после рата са Турском. Сам Санцак као аутономна јединица био би економски неспособан и прављење таквих малих јединица без икакве националне подлоге за то, било би само потпуно излишно и нерационално дробљење српске и црногорске целине као и Југославије уопште... Што се тиче Муслимана Санцака, нема никаква разлога да се Санцак остави као аутономна целина зато да би Муслимани били у једној заједници. Они ће уживати иста права у Црној Гори као и у Србији. За саме Муслимане биће то корисније и они ће тако мање моћи бити плен реакционара и назадњака који су их толико отуђивали од НОБ-е“ (мисли се на масовно учешће муслимана у квислиншким формацијама).

Скупштина ЗАВНО Санцака одржана је 29. марта 1945. Претходно је 26–27. марта одржана конференција Обласног комитета КПЈ за Санцак на којој је одлучено да се комитет укине и да се у делу Санцака који ће припасти Србији формира Окружни комитет КПЈ за новопазарски округ. АСНО Србије је на заседању одржаном 7–9. априла 1945. у резолуцији поздравила ову одлуку оценивши је „правилном“. Скупштина је изразила уверење да се и муслимански део становништва Санцака неће осетити поцепаним, пошто ће „имати могућности одржавања верске и културне заједнице“. Статус Санцака дефинитивно је регулисан посебном резолуцијом Трећег заседања АВНОЈ-а 7. августа 1945.

⁷⁵ Марко Вујачић, представник Црне Горе у АВНОЈ-у, предлагао је да се Санцак припоји Црној Гори, образлажући да су Црна Гора и Санцак „вјековима дјелили зло и добро и заједнички се борили против султана и његових измећара и против ћесара и против фашиста“. Сматрао је да „није ни политички оправдано цијепати Санцак, јер то неће, чини ми се, ни тамошњи народ прихватити“. Сретен Вукосављевић, председник АВНО Санцака, учитељ из Пријепоља, члан Самосталне демократске странке, посланик и министар за колонизацију, сматрао је да Санцак као самостална јединица више не треба да постоји, али не треба журити са коначним решењем, изражавајући мишљење да „Санцак не треба цепати, јер је то ипак целина. То је област, то је појам са својим специфичним и политичким и привредним обележјима. Зато сам ја за решење да се или цео Санцак припоји или Србији или Црној Гори“. – *Законодавни рад Председништва АВНОЈ-а и Председништва Привремене народне скупштине (стенографске белешке)*, 54.

⁷⁶ „Одлуку АВНО Санцака спровешће у дело Председништво АВНОЈ-а после заседања Вашег Већа у споразуму са АСНО Србије и АСНО Црне Горе као и са Вашим Извршним одбором, који ће после тога престати да функционише. Са доношењем поменуте одлуке престаће постојати АВНО Санцака, а Извршни одбор помагаће Председништву АВНОЈ-а код спровођења одлуке из чега и оно престаје функционисати. Чим се та одлука спроведе одржаће се у свим срезовима избори посланика како за АСНОС тако и за АСНО Црне Горе“. – *Законодавни рад председништва АВНОЈ-а; Председништва Привремене народне скупштине ДФЈ, 19. новембар 1944–27. октобар 1945 (Стенографске белешке)*, 54–56. На седницама Председништва АВНОЈ-а изражено је мишљење да је оснивање ЗАВНО Санцака крајем 1943. било нужно из политичких и војних разлога. Међутим, почетком 1945. сазрела је ситуација за коначно решење статуса ове области. У образложењу директиве стоји да је „Одлука II заседања АВНОЈ-а предвидела стварање шест федералних јединица у ДФЈ. С обзиром да су у оно време Србија, Црна Гора и Санцак били још великим делом под окупацијом, није тада било време да се улази у питање одређивања граница појединих федералних јединица које је тек требало ослободити. Због тога је у Санцаку остало и даље АВНО Санцака са својим извршним одбором као врховни орган народне власти, мада се сматрало да није било правилно што је у Санцаку образовано Земалско веће, као што је то случај у федералним јединицама уместо обласног већа“. – *Исто*.

ПИТАЊЕ КОСОВА

Област Косова која са Метохијом обухвата површину од 10.887 км² што чини 12,3% површине Србије, до 1945. није била посебна административна ни територијална целина (провинција, област, санџак, бановина покрајина итд). У рату највећи део ове области улазио је у састав „Велике Албаније“ као „Нова Албанија“ под протекторатом Италијана и касније Немаца (Бугари су држали неколико срезова). На оснивачкој скупштини Друге призренске лиге септембра 1943. проглашено је уједињење Косова и Метохије, Дебра, Струге, Улциња и Тузије са Албанијом и истакнуто да у саставу „Велике Албаније“ треба да буду и делови Србије до Ниша и Крушевца, Нови Пазар и северозападни делови Грчке.⁷⁷ Идеја о „Великој Албанији“ није била страна ни КПЈ која је од дрезденског конгреса одржаног 1928. године истицала потребу ослобођења албанског народа и припајања Косова Албанији. Иако је средином 30-их година КПЈ напустила такву политику, после доласка комуниста на власт ова идеја је оживела у измењеним околностима које су стварале претпоставке за федеративно зближавање Албаније и Југославије.⁷⁸

У рату КПЈ је стајала на становишту целовитости Југославије, а решавање питања Косова остављала за период после ослобођења земље. На Другом заседању АВНОЈ-а ни Косово као ни његова аутономија или припајање Албанији нису спомињани, нити су политички и војни представници са овог подручја учествовали у раду заседања. У документима Другог заседања АВНОЈ-а одлучено је само „да се свим мањинама у Југославији гарантују сва права“.

На простору Косова и Метохије, партизанске јединице и уопште НОП сачињавали су претежно Срби и Црногорци, уз малобројне Албанце, углавном комунисте са Косова или из Албаније. Осим Главног штаба НОВ и ПОЈ за Косово и Метохију, формираног 1943, од јесени те године постојао је Покрајински комитет, који је обухватао Обласни комитет за Косово и Обласни комитет за Метохију, који је убрзо преименован у Обласни комитет за Дугађин (албански термин за шире подручје Метохије). Директивом ЦК КПЈ од 28. марта 1944. наложено је да Покрајински комитет остане као Обласни комитет за Косово и Метохију, док су посебни обласни комитети за Косово и Дугађин могли да буду само окружни. У документима ЦК КПЈ, АВНОЈ-а и других врховних органа партизанског покрета Косово се врло мало помиње и не истиче се став око његовог посебног статуса.

Међутим, ЦК КП Албаније је имао другачији став. У писму ЦК КПЈ упућеном ЦК КП Албаније 2. децембра 1943. оцењује се као депласирано питање присаједињења Косова Албанији у време када је потребно „мобилисати читав народ у заједничкој борби против фашизма“, што је поновљено у писму од 28. марта 1944.⁷⁹ На оснивачкој конференцији НОО за Косово и Дугађин, у Бујану 31. децембра 1943. и 1–2. јануара 1944. уз присуство делегата са Косова (од којих је знатан део био Срба а највише Црногораца) као и из Албаније усвојени су резолуција и проглас, у којима је стајало да је Косово и Метохија „крај који је насељен највећим делом шиптарским народом, а који као и увек тако и данас, жели да се уједини са Шипнијом. Према томе, осећамо за дужност указати прави пут којим треба да пође албански народ да би остварио своје тежње. Једини пут да се Албанци Косова и Дугађина уједине са Албанијом јесте заједничка борба са осталим народима Југославије против окупатора и његових слугу“.⁸⁰

На ову резолуцију ЦК КПЈ је благо и конфузно реаговао тек у пролеће 1944, остављајући за послератно доба решавање статуса Косова и оспоравајући самоиницијативном НОО за Косово и Дугађин „карактер органа власти“. До пред крај рата регионалне карактеристике Косова и Метохије биле су мање изражене и афирмисане како у односу на Војводину тако и у односу на Санџак. Суштина је била у слабости партизанског покрета и масовној албанској колаборацији са окупаторима.

⁷⁷ Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд 1991, 275–277.

⁷⁸ Д. Пешић, *КПЈ и национално питање Албанаца између два светска рата*, Зборник Косово – прошлост и садашњост, Београд 1989, 87–94.

⁷⁹ АЈ, фонд ЦК КПЈ, 1943/174 и 1944/117.

⁸⁰ Д. Петровић, *Конституисање федералне Србије*, 77.

Да је већина албанског становништва на Косову и Метохији била наклоњена решењу по коме би Косово ушло у састав тзв. Велике Албаније, потврђују догађаји крајем 1944. и почетком 1945. када су у Србији престала ратна дејства, а у сарадњи са Немцима на Косову је организована широка побуна против нове власти. У једном извештају стоји да су центри отпора на Косову од децембра 1944. до марта 1945. држали под оружјем око 16.000 Шиптара. Нарочито масован отпор био је у Дреници, Урошевцу, Гњилану и у срезу Косовска Митровица, где су побуњеници дошли до самог предграђа Митровице. Ти догађаји су били повод за увођење војне управе за ово подручје 8. фебруара 1945, којој је био подређен читав систем власти. После три месеца крвавих борби отпор Албанаца је сломљен и Косово је пацификовано. „Гушећи отпор, наше јединице убиле су на Космету око 3.000 побуњеника“. Војна управа је трајала све до средине 1945.⁸¹

У тим данима повереник унутрашњих послова НКОЈ-а Влада Зечевић је међу првим прописима донео Решење о привременој забрани повратка колониста на Космет (и Македонију) у ранија места живљења, а које су Албанци протерали са Косова током рата. На имања српских колониста и осталих Срба који су пострадали на Косову током окупације насељени су Албанци из Албаније, чиме је знатно измењена етничка структура области. Број Албанаца који се током рата населио из Албаније није тачно утврђен, а процене се крећу од 20.000 до 300.000. Оно што је у овом случају важно јесте чињеница да су поништени резултати предратне југословенске колонизације, сходно закључцима пете земаљске конференције КПЈ из 1940, а да су при том игнорисане демографске промене које су се десиле у току рата (планска и стихијна насељавања Албанаца на Косово или Бугара у Македонију). Исто се десило у Хрватској, у којој нису анулирани резултати усташке колонизације у Славонију и друга подручја.⁸²

На Великој антифашистичкој скупштини Србије питање Косова није помињано нити су косовски делегати учествовали у њеном раду. Тек је на заседању АСНОС-а 7. априла 1945. дата изјава да „народи Косова и Метохије желе да се присаједине федералној братској Србији“. Скупштина је једногласно прихватила ову изјаву и изгласавањем Резолуције поводом одлуке АВНО Санџака, изјаве делегата ГНОО Војводине и делегата Обласног НОО Косова и Метохије. У трећој тачки Резолуције, која се односила на Косово и Метохију, наведено је да „Скупштина топло поздравља одлуку Обласног НОО Косова и Метохије и изјаве његових делегата о томе да се Косово и Метохија сматрају саставним делом федералне Србије. Услед прогона којима је било изложено од противнародних и угњетачких режима бивше Југославије шиптарско⁸³ становништво ових области, које у њима сачињава велику већину, није у НОБ-и узело видног учешћа, а једним делом послужило је окупатору и шиптарским реакционарима као оруђе против НОБ Србије, Црне Горе и Албаније. Али данас Шиптари Косова и Метохије имају све могућности да увиде да су ДФЈ и демократска Србија, као њен саставни део, нешто сасвим друго од некадашње Југославије и да ће Шиптари Косова и Метохије у пуној мери уживати своја национална права и имати све могућности за свој политички, економски и културни развитак“.⁸⁴

⁸¹ АЈ, фонд XVIII Комисија за националне мањине, кут. 4/1, Реферат о шиптарској националној мањини од 31. децембра 1952. Уп. С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1986, 201–225.

⁸² На петој земаљској конференцији као један од задатака партије истакнута је „борба против колонизаторских метода српске буржоазије у тим областима (Косову, Метохији, и Санџаку) и протјеривање свих оних колонизираних елемената, помоћу којих српска буржоазија угњетава македонски, арнаутски и друге народе“. – Д. Пешић, *н. д.*, 93; Уп. Никола Гаћеша, *Насељавање Косова и Метохије после Првог светског рата и аграрна реформа*, Зборник Косово – прошлост и садашњост, 99–106; Исти, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995, 247–258.

⁸³ Термин Шиптар је исто што и Албанац. У међусобној комуникацији Албанци себе називају Шиптарима, а Албанију Шипнијом. У раду се користе термини Шиптар и Албанац саобразно времену о коме се говори и изворним називима из документације.

⁸⁴ Изјаву су дали Душан Мугоша и Мехмед Хоџа, представници Обласног НОО истичући: „Ми нисмо још донели ову одлуку, другови, на нашој скупштини ради тога што се на Косову и Метохији налази још Војна управа. Првом приликом, чим се укине Војна управа Косова и Метохије, ми ћемо на нашој скупштини одлучити да се прикључимо федералној Србији“. – *Заседања АСНОС-а и НСС (стенографске белешке)*, 12. У Резолуцији АСНОС-а наведено је да односи „борбеног ратног другарства и тесног пријатељства између народа ДФЈ и демократске Албаније снажно доприносе правилном решењу односа Срба и Шиптара на Косову и Метохији и коначној ликвидацији политике

После смиривања стања на Косову, укидања војне управе и остваривања све веће сарадње са Албанијом, Обласна народна скупштина Косова и Метохије (било је то прво редовно заседање Обласног НОО Косовско-метохијске области) усвојила је у Призрену 9–10. јула 1945. Резолуцију о прикључивању ове области федералној Србији. „Народ ове области уверен је да ће у народној влади Србије наћи пуну заштиту, те да ће од народне власти целе Југославије бити свесрдно помогнут у свом политичком, националном, економском и културном подизању, а представници области у Народној скупштини Србије и у АВНОЈ-у допринеће свим својим силама изградњи демократске Србије и ДФЈ“.⁸⁵ На скупу су, осим чланова Обласног НОО, изабрана 32 посланика за Народну скупштину Србије. На седници Председништва АВНОЈ-а 23. јула 1945. примљена је к знању Резолуција Обласног НОО о прикључењу Косова и Метохије Србији, да би на Трећем заседању АВНОЈ-а 7. августа 1945. одобрена Резолуција Обласног НОО о решавању положаја Косовско-метохијске области.⁸⁶

У срдачним југословенско-албанским односима питање Косова после рата није званично покретано, а када је дотицано одлагано је за боља времена. При том су Југословени имали у виду стварање федерације са Албанијом и у том случају Косово би било њој припојено, док су Албанци истицали право на самоопредељење народа и „правилно марксистичко-лењинистичко решење тог проблема“. Међутим, обе стране ван тога нису чиниле крупне кораке. Српски комунисти су извештавали да су масе биле заинтересоване за проблем Косова, да је реакција говорила како су Македонци и Црногорци слободни а Шиптари нису, те да ће се наставити стање као у Краљевини Југославији. Недефинисано држање албанске и југословенске владе према том питању чудило је генерала Ходгсона, шефа британске војне мисије у Албанији, који се питао зашто албанска влада није издала изјаву о ставу према Косову и Метохији. Из разговора са албанским представницима власти и народа стекао је утисак да ни влада ни надлежни чиновници нису знали у чијим је рукама Косово нити им је било јасно како ће се то значајно питање решити, констатујући при том да „Југославија Косово држи на чисто империјалистички начин“.⁸⁷ Јосип Ђерђа, југословенски посланик у Тирани, писао је да и „најдалековидији руководиоци овдје болују у извјесној мјери од великоалбанске болести, то јест од уверења да би им требало дати Космет“.⁸⁸ Истоветне ставове изражавала је малобројна албанска опозиција у Народном фронту Албаније и ван њега.

Ако је веровати Енверу Хоџи и његовим сећањима под називом *Титоисти*, Тито му је наводно крајем јуна 1946. приликом његове посете Београду обећао да ће Косово и друге крајеве Југославије настањене Албанцима уступити Албанији, али „је то било немогуће одмах решити јер нас Срби неће схватити, али да би уједињење Косова и Метохије са Албанијом у оквиру балканске федерације било много лакше“. Вероватно је на том састанку разговарано и о Косову, али само у склопу великих планова о федерацији између Југославије, Бугарске и Албаније. Идеју врха југословенских комуниста о давању Косова Албанији потврђује и изјава Едварда Кардеља дата Стаљину априла 1947. у Москви: „Код нас на територији Косова и Метохије има и дан данас више Албанаца него Срба. Ми мислимо касније, када се још боље повежемо с Албанцима да им уступимо те територије“. Стаљин је оценио да је то правилно решење. Међутим, убрзо после тога дошло је до захлађења односа са Албанијом због сукоба са ИБ-ом. Албански комунисти, иако нису били чланови ИБ-а, подржали су ставове из Резолуције и повели отворену непријатељску политику према Југославији. У резолуцији КП Албаније, као одговору на нападе македонских комуниста да поспешују побуну Шиптара у Македонији и на Космету, износи се како је непосредно пре избијања сукоба са ИБ-ом „ЦК КПЈ преко свог делегата Саве Златића обећао ЦК КП Албаније да је дошло време да се реши питање Космета“, али КП Албаније на тај „антимарксистички и антисовјетски пут није хтела да крене“. Ако је

међусобног истребљивања. Решење аграрног питања, које припрема влада Маршала Тита у корист месног шиптарског и српског становништва и колониста на Косову и Метохији, још више ће доприносити коначној ликвидацији старих несугласица и нетрпељивости.“ *Исто*, 20–21.

⁸⁵ *Записник са Првог редовног заседања првог сазива Обласног народног одбора Косовско-метохијске области*, Народни одбор АКМО, Приштина 1945, 19–32.

⁸⁶ *Треће заседање АВНОЈ-а и заседање ПНС (стенографске белешке)*, 41.

⁸⁷ Б. Храбак, *Политичко-безбедносна ситуација у Албанији 1945–1947*, Историја XX века, 1–2/1990, 89–92.

⁸⁸ М. Павловић, *Албанија између Тита и Стаљина*, Зборник „Балкан после Другог светског рата“, Београд 1995.

тачна, била је то последња изјава југословенских комуниста о припајању Косова Албанији. После сукоба и отворених непријатељстава две земље престали су сваки разговори и контакти у вези са Косовом.⁸⁹

Организовањем сложене федералне Србије у федеративној Југославији најбројније националне мањине (албанска и мађарска) добиле су посебне политичко-територијалне јединице (покрајину и област). Према попису из 1948. у Србији је живело 532.011 Албанаца (8,1% укупног становништва), 433.701 Мађара, 102.949 Влада и друге мањинске групације чији број није прелазило 100.000 – Турци, Словаци, Роми, Румуни, Бугари, Украјинци, Чеси, Руси итд.⁹⁰

СРПСКИ КОМУНИСТИ И УНУТРАШЊЕ ГРАНИЦЕ

На федеративно устројство Југославије, омеђивање федералних јединица и успостављање покрајина само у Србији – српски комунисти нису имали примедба. Напротив, активно су се борили за таква решења. Њихов национални став потврђују следеће чињенице: 1) док су све остале федералне јединице знале своје границе, унутрашњи изглед и састав требало је да прође скоро годину дана од ослобођења док Србија није конституисана у облику који је потврђен Уставом из 1946. године (као сложена федерална јединица); иако је комуниста било највише међу Србима, посебно изван граница Србије, оснивачки конгрес КП Србије одржан је тек маја 1945. и то конспиративно, а у тачки II резолуције формулисано је да се пред КП Србије поставља основни задатак – борба против шовинистичких и хегемонистичких тенденција и то углавном великосрпских. Тако је слоган о великосрпској хегемонији претворен у трајну хипотеку за српске комунисте. Сва решења која је доносила КПЈ, од којих су се поједина односила искључиво на српски народ или његове интересе, могу створити утисак као да српски комунисти нису ни учествовали у стварању тих одлука и уопште југословенске федерације. Комунисти Србије „препознавали“ су се по борби против великосрпског хегемонизма и шовинизма и за најпотпуније остварење националних права свих националних мањина које живе у Србији. Као да шовинизма није било код других народа и као да је положај Срба у другим федералним јединицама био идеалан. Великосрпство је била најтежа оптужба која је могла снаћи једног комунисту и највеће зло (за) у Југославији. Плашећи се те оптужбе српски комунисти нису ни смели помишљати на истицање српског интереса и поред очигледних неправди и недоследности које су највише угрожавали српски интерес (стварање аутономија само у Србији, забрана повратка колониста на Косово и Метохију и у Македонију али не и анулирање резултата усташке колонизације у Срему, (не)истицање српског питања у Хрватској, положај Срба у Македонији и др.). Ово питање отворено је тек са распадом Југославије када су привремене границе постале државне, изазивајући тј. поспешујући ратни пожар на југословенским просторима.⁹¹

Једно од најкрупнијих питања које ће на крају рата бити решавано крајње импровизовано и без јасних и уједначених критеријума било је унутрашње разграничавање федералних јединица, на које српски комунисти, барем у приступачној документацији, нису стављали никакве примедбе. Како су и по којим критеријумима кројене унутрашње границе

⁸⁹ М. Павловић, *Документ који не одсеца главу: Истина о Кардељевом обећању Стаљину да ће Југославија поклонити Косово Албанији*, Борба, 12–13. август 1989; *Косово између Југославије и Албаније*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, 1992.

⁹⁰ *Југославија 1918–1988. Статистички годишњак*, Београд 1989, 47–49. Према последњем попису, који су Албанци делом бојкотовали, у Србији је, живело 140.237 Рома, 246.411 муслимана, 26.876 Бугара, 46.046 Македонаца, 66.798 Словака, 105.406 Хрвата итд. *Попис 1991. Становништво: Национална припадност (детална класификација)*, књ. 3, Београд 1993, 8–9.

⁹¹ У току 1941. усташка власт је на основу законских одредаба у корист НДХ одузела сву земљу предратним колонистима (ратним добровољцима) углавном Србима – 8.581 породица, од чега 4.964 у Славонији и 3.617 у Срему – и на том простору населила своје колонисте из Херцеговине и других крајева НДХ. Више о томе: М. Матицка, *Аграрна реформа и колонизација у Хрватској 1945–1948*, Загреб 1990, 21–23. Колонизација хрватског живља за време усташке државе (7.000–10.000 породица) није анулирана на начин на који је то урађено на Косову и Метохији или у Македонији, где је земља одузимана предратним колонистима.

најбоље је показао Миле Перуничкић, секретар Председништва АВНОЈ-а: „Словенија је узета у границама бивше Дравске бановине; Хрватска у границама бивше Савске бановине са 13 срезова бивше Приморске бановине и Дубровачким срезом из бивше Зетске бановине; Босна и Херцеговина у границама одређеним берлинским уговором (1878); Србија у границама пре Балканског рата са срезовима узетим од Бугарске Версајским миром (Царибродски и Босиљградски); Македонија – југословенска територија јужно од Качаника и Ристовца; Црна Гора у границама пре Балканског рата са Беранским и Которским срезом и Плавом и Гусињем“.⁹²

Питање унутрашњих, административних граница отворено је тек са распадом Југославије деведесетих година када су привремене и административне границе постале државне.

ПРИВРЕМЕНО РАЗГРАНИЧЕЊЕ СРБИЈЕ (ВОЈВОДИНЕ) И ХРВАТСКЕ

Питање граница је актуелизовано када је председништво Главног НОО Војводине одлучило да се у Војводини распишу избори за народне одборе за 16. мај 1945. како би се показало да су и локални комунистички органи демократски изабрани. Министарство за Хрватску владе ДФЈ поднело је предлог влади да се избори одложе док се не одреде коначне границе Војводине. У предлогу влади хрватско партијско руководство истицало је и проблем Буњеваца, које је сматрало Хрватима, на северу Бачке и града Суботице, сматрајући да те подручја треба да припадну Хрватској. Како су срезове Вуковар (са већинским српским) и Винковци (са већинским хрватским живљем), које су ослободиле партизанске јединице из Срема и у њима била успостављена власт из српског (војвођанског) центра, припадали Хрватској по схватању хрватских комуниста да спорни крајеви треба да припадну федералним јединицама у којима су били пре априла 1941 (односно да у конкретном случају признају предратне административне границе границе Бановине Хрватске), што је за ЦК КПЈ било неприхватљиво јер би се на то начело могли позвати и други, одлучено је да се спор „демократски реши“. Председништво АВНОЈ-а је 19. јуна 1945. образовало Комисију за утврђивање границе између Хрватске и Војводине у саставу: М. Ђилас, министар за Црну Гору као председник, В. Крстуловић, министар унутрашњих послова Хрватске, М. Поповић, министар унутрашњих послова Србије, Ј. Веселинов Жарко, секретар Народног фронта Војводине и Ј. Златарић, потпредседник Округног народног одбора Сомбор.⁹³ Комисија је одмах обишла терен и после свега шест дана рада поднела извештај са предлогом за разграничење.⁹⁴

На седници Политбироа који је расправљао о извештају Комисије за разграничење, 26. јуна 1945, одобрен је „извештај друга Ђиђа и предлог Комисије да се изврши *привремено* разграничење између Хрватске и Војводине“.

Првог јула Комисија је доставила извештај Председништву АВНОЈ-а са предлогом привременог разграничења, који је предвиђао да:

⁹² *Законодавни рад Председништва АВНОЈ-а и Председништва Привремене народне скупштине ДФЈ (19 новембра 1944–27. октобра 1945)*, Београд, без године издања, 58.

⁹³ М. Зечевић, Б. Лекић, *Државне границе и унутрашња територијална подела Југославије*, Београд 1991; Б. Лекић, *Административне границе у Југославији после Другог светског рата*, Историја XX века, 1–2/1992, 145–161; Љ. Димић, *Неколико докумената о привременој административној граници између југословенских република Србије и Хрватске*, Историја XX века, 1–2/1992, 231–246.

⁹⁴ У извештају Комисије стоји да је „у селима Лазе, Мирковци и Ориолик насељено у току окупације око 200 хрватског живља. У граду Вуковару насељено је у току окупације око 1.000 Хрвата, а на пустарама вуковарског среза Ада, Палача и Силаш где су за време старе Југославије били насељени Срби добровољци, НДХ је ове иселила у Србију, а на њихова места населила Хрвате из Загорја. На све три ове пустаре насељено је око 1.000 Хрвата. То значи да је на вуковарском срезу заједно са градом Вуковаром насељено у току окупације око 2.000 Хрвата, док је с друге стране из неколико српских села (Бобота, Вера, Трпиња, Бршадин, Маркушица, Острово, Негославци и град Вуковар) побијено за време окупације преко хиљаду Срба. Насељени Хрвати за време окупације у винковачком и вуковарском срезу су углавном усташке породице из разних крајева Хрватске“. На крају се истиче се да су фашисти у шидском срезу „побили најмање 4.000 Срба и око 200 Хрвата и друге народности“ М. Зечевић, Б. Лекић, *н. д.*, 122.

„1) Привремена граница између Војводине и Хрватске треба да иде: од мађарске границе, ријеком Дунавом до међе између села Бачко, Ново Село и Букин (бачко-паланачки срез); одатле преко Дунава између атара села: Опатовац – Мохово, Ловас – Бапска, Товарник – вароши Шид, Подграђе – Илинци, Адашевци – Мала Вашица, Липовац – Батровци, Строшинци – Моровић. На тај би начин села садашњег шидског среза: Опатовац, Ловас, Товарник, Подграђе, Адашевци, Липовац, Строшинци (и Јамена) – заједно са својим атарима – припала Хрватској, а села Мохово, Бабска, варош Шид, Илинци, Мала Вашица, Батровци, Моровић – заједно са својим атарима – Војводини. Само се по себи разумије да и све територије западно, односно источно од ових села треба да припадну Хрватској, односно Војводини.

2) Ово разграничење се може, по мишљењу Комисије, сматрати само привременим, до решења компетентних тела, која ће бити надлежна за дефинитивно разграничење између федералних јединица. Сада је оно, у сваком случају потребно ради олакшања политичке ситуације на том простору, обезбеђења лакшег функционисања власти и бржег и повољнијег развојка економског живота.⁹⁵

У образложењу је наведено да су спорне територије између Хрватске и Војводине:

„а) срезови: Суботица, Сомбор, Апатин, Озаци – северно и североисточно од реке Дунава (Бачка),⁹⁶

б) срезови: Батина Дарда, у сливу између река Драва и Дунав (Барања),⁹⁷

в) срезови: Вуковар, Шид и Илок – југозападно и јужно од реке Дунав (Срем).⁹⁸

⁹⁵ Исто, 129.

⁹⁶ Што се тиче територије под а), комисија је дошла до следећих закључака:

Срез Суботица насељен је у огромној већини Хрватима. Срез Сомбор од словенских мањина има релативну (незнатну) већину Срба и то распоређену тако – да Срби имају већину у граду Сомбору, а Хрвати на селима. Релативну већину од свих националности данас имају Мађари, а раније су имали Немци. У апатинском срезу релативну већину од словенског живља имају Хрвати, а у читавом срезу од свих националности данас Мађари а раније Немци. У срезу Озаци релативну већину имају Словаци, затим Срби, а у читавом срезу од свих националности Мађари, а раније Њемци.

Иако је срез Суботица у апсолутној већини насељен компактним хрватским становништвом, комисија није могла доћи до закључка да би сјеверно од града Сомбора могао да се успостави један појас који би заједно са градом Суботицом припадао Хрватској. Тај појас би био једна неприродна творевина која, иако би имала огромну већину Хрвата, не би била цјеловито повезана, а Суботицу, као крупни привредни и културни центар, претворила би у периферијски град, чије комуникације и читав привредни живот струје на југ, а не на запад. Укључење свих поменутих срезова у Хрватску не долази у обзир из простог разлога, што у неким од тих срезова Срби имају релативну (од словенског живља) већину. Зато је комисија сматрала да читава територија треба да остане Војводини. Разумије се, ако би се ова територија проширила на сјевер преко старе југословенско-мађарске границе и укључила у себе и Хрвате у простору Баје, који се сада налазе у Мађарској питање би се могло поново узети у претрес. Према томе је питање разграничења на том простору, сем осталог, уско повезано са питањем дефинитивног утврђења граница Југославије на мировним и другим конференцијама.

⁹⁷ Што се тиче територије под б), комисија је дошла до следећих закључака:

Срезови Батина и Дарда, узети заједно, имају, од словенских мањина, релативну већину Хрвата. Оба ова среза, економски и привредно, нагињу ка западу. Према томе и економски и национални разлози, захтевају да оба ова среза уђу у састав федералне Хрватске и изиђу из Војводине, у којој се сада налазе.

⁹⁸ Што се тиче територије под в), комисија је дошла до следећих закључака:

Ранија територија вуковарског среза, од словенског становништва, имала је у себи већину Срба. У току рата, са развојем самог устанка, овај срез је раздвојен у два дијела и то тако, да је сјеверни дио, непосредно на сјевер и запад од Вуковара, заједно са селима Богдановци, Маринци, Петровци, Церић и фабричким насељем и селом Борово припада Хрватској; јужни део среза заједно са селима из винковачког среза – Мирковци, Нови Јанковци, Слаковци, Ориолик, Комлетинци, Нијемци, Доње Ново Село, Подграђе, припао је Војводини. Карактеристично је да данас постоје два вуковарска среза (котара) – један (сјеверни дио) у Хрватској, а други (јужни дио) у Војводини, од којих је онај у Хрватској са релативном већином Срба, а онај у Војводини са релативном већином Хрвата. Важно је истаћи да је предратни вуковарски срез, очевидно једна вештачка творевина, намјерно начињена, да би се добила релативна већина Срба, не водећи рачуна ни о националним, ни привредним, ни географским условима. Ако се погледа читав простор од Винковаца и Вуковара до Шида, онда он представља један појас хрватског становништва, са релативно малим бројем Срба, тако да је сјеверни дио вуковарског среза (данашњи вуковарски котар у осјејчком округу) изолована српска оаза у Хрватској. Зато је комисија сматрала, да на овом простору и граница треба да буде источно од поменутог хрватског појаса, тј. између Шида и Вуковара, селима која су већ поменута. Што се тиче илочног среза, иако западна села Шаренград и Љуба, као и град Илок, имају огромну већину Хрвата а источна села Пештин, Сусек, Боноштар и др. огромну српску већину, комисија је сматрала да засада не би овај срез требало

Илок и илочки срез, према предлозима Комисије, требало је да остану у Војводини. О томе када је и како ово подручје припало Хрватској нема релевантних историјских извора. Са тако успостављеним привременим границама Војводина је 30/31. јула 1945. прикључена Србији. Та привремена граница касније никада није поново разматрана, а у најновије доба проглашена је државном границом нове независне Хрватске.

Постоји још једно разграничење између Војводине и Хрватске у 1947. години. Према споразуму између Хрватске и АП Војводине Месни народни одбор Бабека Новак припојен је Хрватској, а МНО Јамена Војводини. На основу тог споразума министарства шума Хрватске и Србије требало је да изврше примопредају шума ових одбора. Међутим, Министарство шума Хрватске запосело је шуме одбор Бабске Нова, али није предало шуме МНО Јамена Војводини.⁹⁹

АДМИНИСТРАТИВНО РАЗГРАНИЧЕЊЕ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ

У складу са предратном политиком КПЈ о ослобађању свих народа од великосрпске хегемоније, федерална јединица Македонија образована је још на Другом заседању АВНОЈ-а на подручју некадашње Јужне Србије, ослобођене од Турака у Балканским ратовима, која је од 1929. била означена као Вардарска Бановина. Иако није нигде званично записано и одлучивано, границе Македоније успостављене су углавном на линији преткумановске Србије (граница са Турском из 1878). Развијајући државност и националну индивидуалност Македонаца комунисти су најпре марта 1945. забранили повратак у Македонију предратним колонистима који су депортовани или избегли пред бугарским терором, исправљајући наводне неправде које им је учинио предратни „великосрпски режим“. У таквим акцијама није вођено рачуна о Србима староседеоцима у Македонији, посебно на подручју Скопске Црне Горе (северно од Скопља). Ти Срби ће због тога покренути нека спорна гранична питања између Србије и Македоније, али без успеха.

Прво покретање питања разграничења датира од 10. јула 1945. када су становници општине вратничке, среза тетовског, из села Вратнице, Беловиште, Старо Село и Рогачево у којима су живели само Срби, и села Одри и Жежинце где су живели измешани Срби и Арнаути, поднели званичан захтев македонским властима да се ова села припоје Србији. На путу за Београд да би уручили молбу савезним органима ухапшени су у Скопљу, осим једног који се пробио до престонице.¹⁰⁰ У молби упућеној министру за Србију у Савезној влади, Јаши Продановићу, ради ослобођења ухапшених, говори се о страдању Срба на том подручју током рата (41 је стрељан, маса њих је интернирана а није било Србина између 15–66 година који није злостављан). „Зло које је долазило на наш народ долазило је од Македонаца који се нису осећали Србима, које су окупационе власти постављале за општинске чеснике“. У молби се каже да је власт у општини задржала лица која су била сарадници окупатора и која „... нас просто мрзе у души, жале што је рат завршен сломом Немачке и фашистичке Бугарске“.¹⁰¹ У пропратном писму министра Продановића министру унутрашњих послова ДФЈ Влади Зечевићу тражи се да он испита наводе из молбе . „Ви знате и сами како питање Македоније изазива код Срба извесну узнемиреност као и неповерење у добру намеру појединих људи који у Македонији данас имају великог утицаја... Ови људи који су под бугарском окупацијом тешко страдали као Срби морају сигурно имати исто толико право на самоопредељење, слободу и поштовање њихове националности, колико бар и они из чије су средине произишли

цјепати на два дијела, него га оставити у садашњем саставу, с тим што би припао Војводини. Срез иначе, узет у целини, има релативну већину Срба. Илок је град и пристаниште на Дунаву и његово припојење Хрватској, засада би, због даљине административних веза, отежало његов развитак. Послије сређивања власти, с једне и с друге стране границе, коју предлаже комисија, могло би се поставити питање прикључења Хрватској западних села из илочног среза, као и града Илок. Сада би то могло изазвати изјесне тешкоће, то утолико пре што прилике тамо нису сређене. Узимајући у обзир све те разлоге, а нарочито економске, комисија сматра, да као привремено решење треба узети да илочки срез у свом досадашњем саставу, који одговара предратном, остане у саставу Војводине“ *Исто*, 129–130.

⁹⁹ *Исто*, 117.

¹⁰⁰ АЈ, фонд Владе ФНРЈ – Председништво Владе, фасц. 33, арх. јед. 65. Молба становника општине Вратничке министру за Србију Савезне владе ДФЈ, 10. јул 1945.

¹⁰¹ *Исто*.

многобројни сарадници окупатора. Тако на пр. још није изађено у сусрет српском живљу у погледу отварања српских школа, док су школе турске и арнаутске давно већ отворене¹⁰². Писмо није имало великог утицаја на позитивно решавање молбе Срба из вратничке општине. Ухапшени су ослобођени, а села су остала у Македонији.

Друго спорно гранично питање између Србије и Македоније била је цементара у Ђенерал Јанковићу, у срезу качаничком (Србија), чији је рад и приходе контролисала македонска власт. Крајем 1947. Савезна контролна комисија формирала је комисију која је потом доставила извештај са предлогом за разграничење између Србије и Македоније у коме је стајало: „1) да се подручје Месног народног одбора Ђенерал Јанковић са селима Ђенерал Јанковић, Горанце, Пустеник, Рожанце, Кривеник, Сечиште, Пали Воденица, Дробњак, Димце, Нећавце и Вртомице прикључе Македонији и 2) да фабрика цемента „Шар“ која се налази у центру спорног подручја и даље остане под управом Владе Македоније“¹⁰³. У образложењу је наведено да подручје Ђенерал Јанковић географски и економски гравитира Скопљу, има боље комуникације према том правцу и да 80% производње цементаре „Шар“ иде у Македонију. Међутим, у образложењу је стајало да „ако би се питало становништво спорног месног подручја оно би се изјаснило за присаједињење ове територије Косовско-метохијској области“, с обзиром да су већину на том простору чинили Шиптари. Коначно цементара је припала Косову, односно Србији.¹⁰⁴

Треће спорно питање између Србије и Македоније била су села у срезу Крива Паланка: Магаренце, Герман, Нерав, Метежево и Огут. Иницијативу су 15. јануара 1948. дали Срби – становници села Нерав, који су тражили да се њихово село припоји општини Трговиште у Србији. Савезна контролна комисија је 10. марта 1948. формирала Комисију за разграничење између Србије и Македоније за села Магаренце, Герман, Нерав, Метежево и Огут у срезу Крива Паланка и села Магленци у срезу Куманово. У извештају Комисије са предлогом за разграничавање констатовано је да у селима Герман и Нерав већину становника чине Срби, изузев Средње махале села Ђерман, а у селима Огут и Метежево сељаци су се изјаснили као Македонци. Комисија је истакла да се на становништво села Герман и Нерав вршио притисак да се изјасне као Македонци. На основу свега предложила је следеће: 1) да се село Герман, изузимајући Средњу махалу и село Нерав, припоје срезу пчињском (Трговиште) тј. Србији; 2) да се села Огут и Метежево оставе кривоपालанчком срезу тј. Македонији, с тим што махалу Пржаје села Огута треба још једном питати да ли жели остати у срезу Крива Паланка. Комисија је уочила велики број спорних територија и села у срезовима кривоपालанчком и кумановском и предложила да мешовита комисија влада Србије и Македоније изврши дефинитивно разграничење. До тога, међутим, никада није дошло.¹⁰⁵

ПРИВРЕМЕНЕ ГРАНИЦЕ КАО ДРЖАВНЕ ГРАНИЦЕ

Замишљене и привремене граничне линије ускоро су постале трајне доношењем Закона о територијалном устројству Србије и сличних аката осталих федералних јединица, у периоду 1946–47. Међутим, изворна документа о питањима граница нису позната, као да се о томе није расправљало ни у једном органу или форуму. Осим поменутих разграничења, као да су прећутно прихватане границе које су „дате“ или одређене одозго, без озбиљне расправе. На питање зашто је то тако – одговор се може наћи у општој атмосфери и идеолошком заносу интернационализма и партијског става или пропаганде о неважности граница унутар Југославије. За српске комунисте нови социјалистички односи међу братским народима били су важнији од националне припадности. Готово да није било значајнијег партијског функционера који није истицао неважност граница у новим односима међу народима Југославије и Балкана. Сам Тито је у више наврата нагласио да се не ради о државним границама већ о „административним линијама које више спајају него што раздвајају“, „замишљеним и привременим линијама“. На збору у Белој Цркви 7. јула 1945. изјавио је да су

¹⁰² Исто, Писмо министра за Србију Јаше Продановића – Министарству унутрашњих послова ДФЈ, министру Влади Зечевићу, 14. јун 1945.

¹⁰³ М. Зечевић, Б. Лекић, *н. д.*, 136–140.

¹⁰⁴ Исто, 140.

¹⁰⁵ Исто, 145–148.

„комунисти „нашли једини прави пут стварања југословенске федерације, у којој би сви народи били задовољни и господари на своме. То неће штетити ниједном Србину, ако су Хрвати господари на своме. Неће штетити ниједном Хрвату ако ће Срби бити потпуни господари тамо где они живе тј. на своме. Никома неће ништа штетити јер ми не стварамо границе у Југославији које би раздвајале и стварале нове државе, него смо извршили овакву поделу само зато да би се ријешило национално питање које није било ријешено у старој Југославији... Нека си избије из своје главе ко мисли да ће бити неког парчетања... Ви знате ми смо казали неколико пута: не границе раздвајања већ границе спајања. Тамо гдје су тобожње границе то треба да буду карике које вежу та два ланца народа.“¹⁰⁶

У дебати приликом доношења Устава Србије 1947. М. Пијаде, један од креатора југословенске федерације и члан највиших партијских форума, изјавио је да републичке и покрајинске границе „немају у строгом смислу речи државноправни значај и да се не може тврдити да су Хрвати повукли дефинитивне и крајње границе свог националног територија нити да је то урадио српски народ, нити да је то урадио македонски народ. И Хрвата и Срба и Македонаца има у другим народним републикама у Југославији и свуда су равноправни.“ За Србе ван Србије, Пијаде је тврдио да се осећају као део националне целине без обзира на границе појединих република. „Ни српски на хрватски народ нису изгубили тиме што се каже да српска држава има те и те границе, Хрватска има те и те границе, јер се тиме равноправност Срба ван Србије и Хрвата ван Хрватске није ни за длачицу окрњила.“¹⁰⁷

Иако је истицана привременост и неважност граница, у стварности те границе су представљале линије до којих се протезала административна и друга надлежност република. То је било у супротности са уставним начелом о праву народа на самоопредељење укључујући и право на отцепљење и припајање другим државама, као и са општим ставом о третирању федералних јединица као суверених држава (нарочито у периоду до 1948. године).

У одређивању унутрашњих граница није било доследности ни уједначених критеријума; коришћена је мешавина различитих критеријума, често од случаја до случаја (национални, економски итд.). Границе успостављене после рата највише су погађале српски народ, будући да су ван граница Србије оставиле убедљиво највише Срба: у Босни и Херцеговини 1.136.116, Хрватској 543.795, Македонији 29.721, Словенији 7.048 итд. Осим у наговештајима о залагању М. Пијаде за аутономију Срба у Хрватској, овом питању није поклањана никаква пажња.¹⁰⁸ Временом, унутрашње и привремене границе постаће државне границе новонасталих држава на развалинама Југославије, којима ће међународни форуми дати ореол непроменљивости, третирајући их као државне границе које се не могу мењати силом, без обзира на чињеницу да су управо силом промењене границе Југославије.

ПРВИ УСТАВ НОВЕ ДРЖАВЕ

Два месеца после избора, 31. јануара 1946, донет је први устав ФНРЈ који је у ствари представљао совјетски устав прилагођен југословенским приликама. Устав је озаконио све тековине НОР-а, уређујући земљу као федеративну заједницу равноправних народа који су слободно изразили вољу да остану уједињени у Југославији. Именовано је 5 нација и 6 република у југословенској федерацији, предвидевши могућност стварања нових република или покрајина и њиховог прикључивања југословенској федерацији. Тиме су створене уставне претпоставке за организовање шире федерације у коју би ушле Албанија и Бугарска. Међутим, федерализам успостављен Уставом из 1946. био је само привидан, јер је земљом владала строго централизована КПЈ на челу са Политбироом или боље рећи једним човеком Титом. Устав је посебно гарантовао личне слободе, права и дужности грађанина, али није спомињао водећу снагу у друштву КПЈ. Комунистичка партија је деловала кроз друге организације и без потребе

¹⁰⁶ Борба, 8. јул 1945.

¹⁰⁷ М. Пијаде, *Изабрана дела*, књ. 4. Београд, 1964.

¹⁰⁸ *Југославија 1918–1988. Статистички годишњак*, 45–47. Хрвата је ван граница федералне Хрватске остало у Србији 169.864, Босни и Херцеговини 614.123, Словенији 16.069, Црној Гори 6.808 и Македонији 2.090.

је задржала конспиративност све до 1948, за шта је иначе оптужена од Стаљина и Молотова 1948.

Прокламована федеративност земље, посебно сувереност република које су ипак сматране некаквим државама, са правом отцепљења и удруживања са другим земљама, бар на папиру,¹⁰⁹ косила се са демократским централизмом и строгим хијерархијом рада и одлучивања КПЈ. Од воље вођства КПЈ зависиле су све одлуке република, чиме је успостављена пракса да држава не почива на уставу већ на вољи и организацији партије (поједини аутори о Југославији у том периоду говоре као о партијској држави). Иако је послератна правна и политиколошка теорија тумачила да је југословенска федерација створена у рату састављена од 6 равноправних суверених држава – република и за то наводили законодавну надлежност република, у пракси републике нису третиране као суверене државе нити су се тако понашале. Размимоилажења око важних питања изграђивања земље или посебног законодавства република била су незнатна. Политбиро, односно један човек, био је изнад република и од тог центра је зависио степен суверености федералних јединица. У тим тренуцима југословенство је доживљавало светле тренутке а могућност стварања југословенске нације била је реалност. Међутим, ствари нису кренуле у том смеру. У наредном периоду, а посебно пред распад Југославије, у одсуству идеолошког, политичког и персоналног центра, републике су се понашале као суверене државе.

Устав је коначно озаконио још пред рат формулисану политику КПЈ према националном питању у Југославији, која је у нерегуларним ратним условима институционализована преко АВНОЈ-а и његових одлука. Нова Југославија је замишљена као динамична федерација којој би се прикључиле и друге државе, тј. републике и стварале нове аутономне области. Устав је предвидео могућност оснивања нових аутономних јединица.¹¹⁰

Посебна глава у првом Уставу била је посвећена органима власти у аутономним јединицама, прописујући да се права и делокруг аутономије аутономних покрајина и аутономних области одређују Уставом републике. Највиши акт аутономне јединице био је Статут, кога је доносио највиши орган власти аутономне јединице (Народна скупштина покрајине Војводине и Обласни народни одбор Косова и Метохије) уз потврду Народне скупштине НР Србије. Статут је морао бити у сагласности са савезним и републичким уставом.¹¹¹

После избора за Уставотворну скупштину НР Србије новембра 1946. сазвана је Уставотворна скупштина, а 17. јануара 1947. проглашен је Устав НР Србије. По истом принципу и остале републике донеле су уставе, који су се само незнатно разликовали. Устав НР Србије подељен је у три дела, са 14 глава разрађених у 160 чланова. У првом делу, поред осталог, регулисана су основна права народа НР Србије, други део је регулисао државно уређење и у њему је исказана особеност Србије која је у свом саставу, за разлику од других република, имала две аутономне јединице.¹¹²

СРБИ ВАН СРБИЈЕ 1945–1948

Иако је око 2 милиона Срба остало ван граница своје републике, за период непосредно после рата нема података о великом српском незадовољству или акцијама у којима би они политички и територијално артикулисали своју посебност. У том тренутку нису ни имали

¹⁰⁹ О томе сведочи размишљање Е. Кардеља о имену будуће државе (Савез југословенских народних република, Савез народних република Југославије, Уједињене народне републике Југославије и сл.). – Белешка о проблемима формулисања појединих одредаба нацрта устава, децембар 1945. Југословенски центар за теорију и праксу самоуправљања „Едвард Кардељ“, досије А, архивска јединица 716 (целокупна документација центра преузета је од Архива Југославије).

¹¹⁰ Примање нових република у федерацију, као и „одобравање оснивања нових аутономних покрајина и аутономних области“, стављено је у надлежност федерације чланом 44 Устава ФНРЈ. Видети: *Устав ФНРЈ од 31. јануара 1946*, Београд 1946.

¹¹¹ Чланови 103 и 104 Устава ФНРЈ од 31. јануара 1946. Члан 54 Устава одређивао је заступљеност аутономних јединица у Већу народа Народне скупштине ФНРЈ на тај начин што је АП Војводина давала 15 а Косовско-метохијска област 10 народних посланика.

¹¹² *Устав НР Србије од 31. јануара 1947*, Београд 1947.

разлога за то – равноправност им је била обезбеђена а замишљене границе у том тренутку нису представљале препреку. Једноставно речено, живели су у једној држави.

СРБИ У ХРВАТСКОЈ

Срби у Хрватској су и после геноцида у току рата на простору НДХ¹¹³ били спремни да живе са Хрватима и да деле заједничку судбину. У заносу интернационализма, братства и јединства, организован је масовни заборав злочина, сузбијане жеље за осветом и прећуткиване или прикриване велике несреће српског народа. Прављена је симетрија и у страдањима и у подвизима – подједнако су страдали и Срби и Хрвати, подједнако се борили, на спомињање усташтва увек је придодавано четништво и сл. Историјски то није било тачно, али је политички било корисно.

Срби у Хрватској, с обзиром на то да су чинили већину у партизанском покрету, још су се у току рата изборили за равноправност. Иако су били носиоци антифашистичке борбе у Хрватској, после погибије Рада Кончара (1942) нису имали представника у ЦК КП Хрватске. Одговор вођства хрватских комуниста на приговоре у вези са тим било је кооптирање три Србина у ЦК КПХ, од којих ће двојица бити искључени из ЦК и ухапшени 1950. године (Рада Жигића, Душка Бркића и Мила Почуче). Деловање Срба, формирање и рад политичких и културних институција Срба у Хрватској били су под непосредном контролом ЦК КПХ.¹¹⁴

У свим документима Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ-а), а посебно у Декларацији о основним правима народа и грађана демократске Хрватске, донетој на трећем заседању ЗАВНОХ-а, маја 1944. у Топуском, стоји да су Срби у Хрватској равноправни са Хрватима. Принцип равноправности Срба и Хрвата и „њихово братство“ представљали су основ Хрватске и Југославије. На том принципу грађена је укупна политика Хрватске после рата. Тај принцип је унет у први Устав Хрватске од 18. јануара 1947. У члану 11 се каже „Срби у Народној републици Хрватској равноправни су са Хрватима“, а у члану 12 да је „противан Уставу НР Хрватске сваки акт који је уперен против суверености, равноправности и националне слободе хрватских народа, против НРХ као и осталих народа и народних република ФНРЈ“ али и „сваки акт који је уперен против равноправности Хрвата и Срба у републици“. Устав је гарантовао равноправност хрватског и српског језика.¹¹⁵

Прокламована равноправност и осећање да Срби могу исказивати своју националну посебност и равноправно учествовати у креирању политике у Хрватској представљали су основу политичког положаја Срба у тој републици. Нова политика спровођена је преко КП,

¹¹³ „Главни, најтежи и најстрашнији специфични проблем у Хрватској као и у Босни и Херцеговини, усташки је геноцид над српским народом. Ако кажемо геноцид, онда је то само израз за нужду. Нема тог појма који би бар приближно могао означити злочинства стравичних масовних мучења и убијања српског живља на Банији и Кордуну, у Лици и Далмацији, у Славонији и Срему, те у Босни и Херцеговини, тј. на читавом подручју НДХ“. – Ј. Плетиерски, *Срби у политичкој структури НОБ-а у Хрватској*, Наше теме, Загреб 1988, бр. 4, 787.

¹¹⁴ Српски партизани осећали су се превареним још за време Другог светског рата. Све су више схватили да КП Хрватске не изражава њихове националне интересе, да им је будућност у „јединственој Хрватској“ несигурна. У тражењу излаза било је појединачних случајева бежања из партизана у четнике. Група Срба интелектуалаца покушала је да организованије делује, да критиком КП Хрватске мобилише што више партизана. То је учињено једним латком у којем се за злочине над српским народом на Кордуну чини одговорним и ЦКХ, у коме нема ниједног Србина, али зато има усташа. Хебранг је на то реаговао кооптирањем три Србина у ЦКХ а затим је наредио истрагу и хапшења. Истрагом је обухваћено око 700 банијских и кордунашких партизана. Монтирани судски процес одржан је 13–14. јула 1944. када су за „пропаганду великосрпских идеја, за сарадњу са четницима, за шпијунажу у корист Гестапоа“, без стварних доказа петорица Срба осуђена на смрт, а деветорица на принудни рад од 1 до 4 године. Секретар ЦК КПХ Хебранг је убрзо смењен због „националистичке застрањености“ према Србима, а на његово место постављен је Владимир Бакарић, који је далеко тактичније поступао према Србима. Од тог тренутка Срби су имали више могућности да исказују своју националну посебност. М. Косовић, *Југословенски комунисти и српско национално питање у Хрватској*, Српска Крајина, 357–365.

¹¹⁵ Чланови 11 и 12 Устава Народне републике Хрватске од 18. јануара 1947, Загреб 1947.

Народног фронта и културних институција Срба у Хрватској. У масовним манифестацијама, добровољним акцијама и другим активностима НФ „Срби и Хрвати су учвршћивали братство и јединство... у чему лежи наша будућност. У Хрватској се развила узајамност и љубав између Срба и Хрвата тако да су кроз акције НФ Хрвати подизали порушена српска села, а Срби притицали у помоћ Хрватима у разним случајевима. Тако су на пр. фронтовци Загреба изградили 3 српска села спаљена од усташа – Војнић (Кордун), Влаховић (Банија) и Дивосело (Лика)“.¹¹⁶

Политичке и културне институције Срба у Хрватској, које су их предводиле и представљале мост зближавања са Хрватима, успостављене током рата функционисале су и после 1945. године. Преко ових институција и њихових акција исказивала се посебност српског народа и неговала његова традиција. Национални празник Срба „Свети Сава“ обележаван је у рату на слободним територијама али и после ослобођења, посебно у местима где су живели Срби (Госпићу, Шибенику, Карловцу, Загребу). Срби у Хрватској слободно су славили Божић, Васкрс и друге верске празнике. Масовно су биле посећене прославе Видовдана на Далматинском Косову (место у близини Книна) током 1946, 1947. и 1950. године, на којима је, према писању *Српске ријечи*, било између 10.000–15.000 људи.¹¹⁷

Преко ових тела и организација, КПЈ је остваривала утицај на Србе и спроводила националну политику равноправности Срба и Хрвата, дајући гаранције да ће Срби у Хрватској и даље уживати благодети равноправног народа. Међутим, док су српски комунисти и борци брзо стицали завидне положаје у администрацији и били равноправни у КП Хрватске, а заједно везани за федерални центар без кога нити су могли нити смели доносити значајније одлуке, обичан свет је живео изузетно тешко. У поплањена и разрушена српска села дошао је мир, али су остали страх, беда и неповерење. Код села Живале и Дубице на Банији, која су усташе спалиле крајем 1941. године, спавало се под ведрим небом. О тешком положају Срба сведоче и разговори у ЦК Хрватске у којима се говорило о потреби збрињавања Срба, градњи и обнови кућа, развијању братства и јединства и равноправности. „У Лици куће се слабо дижу. Маса људи нема стоке. Љетина је слаба. Ипак и поред свега рада постоје знаци неповјерења између Срба и Хрвата“. Због тешког положаја, „50% Кордунаша хоће да бјежи, јер су без перспективе“.¹¹⁸ Сам Тито је у једном говору говорио о запостављености Срба у Хрватској.¹¹⁹

Ни Хрвати нису били задовољни својим положајем. По ослобођењу становништво Загреба, „које је мало активно учествовало у партизанском покрету“, нерадо је гледало младе партизанске офицере и војнике који су шетали градом поносно показујући своје ордење, а који су готово сви били Срби из Лике и Кордуна. Њихово присуство је наглашавало вековно ривалство и неразумевање између ове две гране словенске расе, писао је енглески посланик из Београда.¹²⁰

¹¹⁶ Четврто засједање Народног сабора Хрватске (ЗАВНОХ-а) 24–25. јула 1945. (стенографски записници), Загреб 1950.

¹¹⁷ М. Митровић, „Српска ријеч“ и положај српског народа у Хрватској 1945–1950, Историја XX века, 2/1995, 103–115. Уп. М. Косовић, *Српске политичке, привредне и културне установе послје Другог свјетског рата*, „Српска Крајина“, Београд 1994, 367–377.

¹¹⁸ *Записник са сједнице ЦК КП Хрватске 3. августа 1945.* Архив Института за историју радничког покрета Хрватске (данас Институт за савремену повјест), фонд ЦК СК Хрватске, 1/III-1 (даље АИРПХ).

¹¹⁹ Срби су запостављани ради остваривања политике братства и јединства: „У погледу његове српске националне културе учињено је доста пропуста. Знадете, другови, нити је вама предавана српска историја, нити су вас везали са славним српским традицијама на којима се наша борба данас темељи и води вас еланом што омогућава братство Срба и Хрвата. Ваш Окружни одбор треба да у том погледу учини потпуну прекретницу и омогући сваком Србину, да све ово негује како он то хоће. То је нужан услов да српске масе осјете власт као своју власт, која ће његовати српске традиције и која ће омогућити сарадњу са хрватским народом“. Станко Опачић Ћаница, *Србин у Хрватској*, Београд 1989, 149–151.

¹²⁰ PRO FO 371/48868. P 13870/130/92. Хрватска – јули 1945. У овом извештају британске амбасаде из Београда стоји да су „срж партизанског покрета у Хрватској сачињавали првенствено Срби из Лике и Кордуна који су нечувено страдали од усташа и против којих су се подигли да би се одбранили од истребљења, и друго, мала група екстремних левичара интелектуалаца, првенствено из Загреба, који су формирали предратну КП Хрватске 27. јула 1941“. До пада Италије у септембру 1943. године 70–80% партизанских снага у Хрватској било је српског порекла.

Како је комунистичка партија стално истицала да је национално питање у земљи праведно решено и како су оштро санкционисане манифестације национализма и шовинизма, уз бучну пропаганду о бољој будућности, односи Срба и Хрвата постајали су сношљивији. Без истицања националних посебности, инсистирало се на изградњи социјализма, братству и јединству, борби против империјалистичког непријатеља и унутрашње реакције. Масовнијих излива незадовољства или већих националистичких испада није било ни са једне стране. Међутим, и поред индустријализације и напретка у устанничким крајевима још увек нису била решена егзистенцијална питања (станови, исхрана, путеви).

Откупна политика којом је партија настојала да реши проблем исхране створен објективним тешкоћама али и доктринарном политиком у аграрној сфери, тешко је падала сиромашном сељаштву у читавој земљи, а посебно у устанничким крајевима Хрватске. У то време је отворен и сукоб са Стаљином око ИБ-а, што је искоришћено за смењивање популарних партизанских вођа Срба у руководству Хрватске, под оптужбом да су „радили против линије наше Партије и њеног ЦК... оформили се у агентуру ИБ... радили су против привредних мера наше Партије“. Смењивање и хапшење водећих српских руководилаца утицало је на осећања и положај Срба у Хрватској, премда није било испољавања масовног незадовољства. Поједини аутори сматрају да су смењивањем српских руководилаца почели пад српског народа у Хрватској, затирање његових политичких и културних институција и погоршавање равноправног положаја са Хрватима.

Тешко је оценити колико је смењивање српских министара утицало на стварно погоршавање положаја Срба у Хрватској. Претеривање са друге стране, пак, да су Срби држали у својим рукама целокупну власт у Хрватској такође не стоји. Присуство Срба у политичком животу Хрватске најбоље илуструје њихов број у КП Хрватске. Иако је удео Срба у чланство КП Хрватске постепено смањиван, у читавом послератном периоду износио је око 25%. У хрватском Сабору број Срба заступника износио је 16%, а само је једну годину, у време колективног руковођења 1982–83, председник Сабора био Србин (Јово Угричић). Србин никада није био председник хрватске владе, а СК Хрватске је имао само једног председника Србина (Станко Стојчевић).¹²¹ Ови подаци показују да Срби нису били посебно привилеговани у Хрватској. Број Срба у Хрватској у послератном периоду се констатно самњивао.¹²²

	1948	1953	1961	1971	1981	1991
Срба	543.795	588.411	624.985	626.789	531.502	581.663
Хрвати	2.975.399	3.117.513	3.339.841	3.513.647	3.454.661	3.736.356
% Срба	14,5%	15,0%	15,0%	14,0%	11,5%	12,1%

ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ СРБА У ХРВАТскоЈ

Пред крај рата, Срби су у Хрватској институционализовали своју посебност оснивањем низа политичких и културних институција. Једна од првих институција Срба у Хрватској био је Српски клуб вјећника ЗАВНОХ-а, конституисан у Оточцу 12. јануара 1944. Он је декларативно представљао национално и политичко вођство Срба у Хрватској. Почетком марта 1945. одржана је конференција делегата Срба из далматинских округа и града Сплита која је иницирала стварање организације у којој би били „заступљени сви слојеви српског народа без обзира на политичку и партијску припадност“. Изабран је Иницијативни одбор за стварање Главног одбора Срба из Хрватске, као политичког представника Срба у оквиру НФ Хрватске, који ће бити гаранција несметаног културног и националног развоја. Одбор је требало да се

¹²¹ Ратко Бубало, *Злоћудна игра бројкама*, Аркзин, бр. 19/20, 5. август 1994. Цитирајући историографску литературу аутор наводи да су у првом грађанском Сабору Хрватске 1848. Срби чинили половину заступника, а да је пред крај 19. и у првој деценији 20. века уведен обичај да шеф унутрашњих послова (подбан) буде увек Србин. „Срби су заузимали и предсједништво Хрватског сабора и опћенито они су били на челу Банског стола и Стола седморице и размјерно својем броју, заузимали су положаје земаљских чиновника“. Као карактеристичан пример, аутор наводи да је од 1906. до 1918. председник хрватског Сабора био Богдан Медаковић, Србин.

¹²² *Југославија 1918–1988. Статистички годишњак*, 46.

стара о побољшању економског положаја Срба у Хрватској, обнови српског земљорадничког задругарства, културно-просветној еманципацији српског народа у Хрватској итд.¹²³

Септембра 1945. у Загребу је одржан први конгрес Срба у Хрватској, на коме је конституисан Главни одбор Срба у Хрватској као „широка политичка организација јединственог српског народа у саставу Народног фронта“. Поздравне телеграме конгресу упутили су највиши руководиоци земље на челу са Ј. Б. Титом, а А. Хебранг, министар у влади ДФЈ, написао је да су „Србима у Хрватској зајемчена иста права као и Хрватима. Та им права нитко није поклонио. Срби у Хрватској стекли су равноправност својом јуначком борбом и жртвама“. У конгресној резолуцији се каже да треба „чувати јединство српског народа у политичком и културном животу као залог опстанка и напретка. Границе федералних јединица не цијепају и не раздвајају српски народ већ су чврсте споне, које везују све Србе у Југославији“. Поред тога наглашено је „да је чврсто и нераздвојиво братство са хрватским народом сковано у заједничкој борби и патњама јамство за срећу и задовољан живот Срба и Хрвата у Хрватској“, а да „кољаче наших народа особито усташе с Павелићем, четнике с Недићем, Љотићем и Дражом Михаиловићем треба казнити ма гдје се они нашли и утрти сваки траг фашизму“. Конгрес је изабрао извршни одбор од 54 члана, пленум од 321 и главни одбор са секретаријатом на челу (др Раде Прибићевић, Душан Бркић, Раде Жигић, Станко Опачић Ћаница, Богољуб Рапајић и други).¹²⁴

Културно-просветно друштво „Просвјета“ основано је 18. новембра 1944. у Глини на иницијативу Српског клуба вјећника ЗАВОХ-а ради унапређења просвете и културе српског народа у Хрватској, чију су културну и просветну баштину уништиле усташе у рату. Друштво је усвојило правила и изабрало председништво на чијем челу је био др Дане Медаковић, а секретар Милан Јока. За почасног члана и председника изабран је Раде Прибићевић.¹²⁵

„Просвјета“ је брзо основала пододборе у местима где су живели Срби (1945. године било их је 40, а 1949. чак 210). Имала је 41 аматерску групу, 32 певачке секције, 23 фолклорне групе, 40 читаоница, 45 библиотека, велике књижаре у Загребу и Карловцу и преко 13.000 књига. У едицији „Мала библиотека“ издавала је најпознатија дела из књижевности југословенских народа, а у едицији „Поучна књига“ популарна научна дела. До краја 1948. „Просвјета“ је објавила 96 књига у укупном тиражу од 726.500 примерака.¹²⁶

Музеј Срба у Хрватској, иако најављиван још 1945. године, отворен је тек 4. јануара 1949. у саставу Повјесног музеја Хрватске.¹²⁷ Српско певачко друштво „Обилић“ основано је 20. октобра 1944, а његов барјак је освећен два дана касније на рушевинама српске цркве у Глини, у којој је убијено више од 1.000 Срба. За председника друштва изабран је Станко Опачић Ћаница, а за секретара Бранко Сучевић. Само у току 1944. друштво је на слободном подручју Далмације приредило преко 50 концерата, а током 1945. извело је око 100 концерата. Међу члановима друштва било је и Хрвата. Крајем 1945. друштво се ујединило са Српским пјевачким друштвом из Загреба које је било основано још у 19 веку. а распуштено 1941. Фузионисано друштво названо је Српско пјевачко друштво „Обилић“. Председник друштва био је Богољуб Рапајић, потпредседник Главног одбора Срба у Хрватској. Априла 1949. од овог друштва и хора „Лисински“ створено је ново друштво „Братство и јединство“.¹²⁸ Срби у Хрватској су имали и своје гласило, *Српску Ријеч*, које је као недељник излазило до 1950. године.¹²⁹

Све културне институције Срба почеле су педесетих година лагано да се гасе. Једино је „Просвјета“, иако са смањеним активностима, постојала до 1980. године, када је избрисана из регистра удружења "због неактивности".

¹²³ *Српска ријеч*, 4. март 1945. Уп. М. Косовић, *н. д.*, 370–371.

¹²⁴ *Борба*, 26 септембар 1945; *Српска ријеч*, 27. септембар 1945.

¹²⁵ *Српска ријеч*, 23. новембар 1945.

¹²⁶ *Српска ријеч*, 18. новембар 1949.

¹²⁷ *Српска ријеч*, 7. фебруар 1949.

¹²⁸ М. Митровић, *н. д.*, 109–110.

¹²⁹ *Исто*, 103–104.

СРБИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Положај Срба у Босни и Херцеговини био је знатно друкчији. Босна и Херцеговина је од свих федералних јединица највише настрадала у рату, јер је током читавог периода била поприште и станиште многих војски а одлучујуће битке и одлуке партизанског покрета вођене су и донете по босанским планинама. На тим просторима Срби су, као и у Хрватској, масовно учествовали у НОП-у и на томе градили свој послератни положај и углед. Нису били претерано задовољни, премда су, за разлику од Хрватске, у овој републици имали већину и били креатори и носиоци нове комунистичке политике братства и јединства.

Полазећи од ставова о борби за праведно решење националног питања и равноправности комунисти су на Другом заседању АВНОЈ-а одлучили да Босна и Херцеговина остане целовита. Формулисали су је као засебну федералну јединицу која није била државна организација ни једне нације, већ само делова српске и хрватске нације и босанских муслимана, који још увек нису сматрани засебном нацијом. Становиште да муслимани нису нација и да је Босна и Херцеговина држава делова српске и хрватске нације и босанских муслимана потврђено је у Уставу ФНРЈ донетом 1946. и Уставу НР Босне и Херцеговине од 31. јануара 1947. Устав је регулисао да су националности у НР БиХ у свему равноправне и да су равноправност и национална слобода народа загарантовани без обзира на народност и вероисповест. То се односило и на равноправност српског и хрватског језика.¹³⁰

После ослобођења ни Босна и Херцеговина као ни остале федералне јединице, премда на папиру суверене, нису имале готово никакву самосталност. Кључне одлуке доношене су у Политбироу, а извршаване у ЦК Босне и Херцеговине. Расправа о националном питању није било, а руководство се посветило решавању егзистенцијалних проблема становништва. Представник британске амбасаде који је 1945. године путовао по Босни стекао је утисак да су Срби у Босни опредељени за краља, а Хрвати за Мачека. Сматрао је да муслимани владају Босном и да су брзо попели на врх. Огорчење Срба у вези с тим није неприродно, каже он, пошто су они представљали кичму партизанског покрета и очекивали су да ће пожњети највеће заслуге када партизани дођу на власт. Кроз Босну „ми смо чули доста рђавих говора о томе да би Муслимани окренули капу свакоме ко је на власти. Налазећи ово, партизани су изгледа прихватили њих као најкориснији и најмирољубивији материјал за извршавање својих планова и поставили су их на положаје које они по својим заслугама и свом понашању углавном не заслужују“.¹³¹

О стању у Босни и Херцеговини непосредно после ослобођења говори и једно писмо Саве Косановића, министра информација у влади ФНРЈ. Један од проблема у Босни и Херцеговини, према наводима писма, био је стихијни повратак Срба избеглица из Србије који су побегли од усташког и муслиманског терора. При влади Босне и Херцеговине није постојало тело које би водило бригу о пријему и смештају тих избеглица. Ови Срби доживљавали су разочарења, јер су их са подсмехом дочекивали они које је усташка власт наградила српском имовином. Узалудно су тражили оно што им је припадало, „у већини случајева молећи тзв. седмаке тј. оне Муслимане и Хрвате који су пре седам месеци отишли у шуму да би окајали своје грехе које су починили служећи Павелићевом крвничком режиму“. Оптужба да су Срби избеглице били прочетнички настројени оцењена је као „смишљени посао реакционарних франковачких елемената у намери да дисквалификује Србе избеглице и фаворизују себе, и да

¹³⁰ Устав Босне и Херцеговине донет је 31. децембра 1946. У члановима 11 и 12 прокламована је равноправност националности и равноправност српског и хрватског језика у поступку пред судом и раду администрације. Устав је употребљавао израз „националности и за муслимане, који нису националност, него један посебан социјални слој који се назива према верским особеностима и чији су само поједини припадници национално опредељени као Срби или Хрвати. Реч националност је овде употребљена ради повлачења пуне равноправности Срба, Хрвата и Муслимана“. – *Информативни приручник о Југославији*, 332.

¹³¹ PRO, FO-371/48876, бр. 394. Извештај о путовању кроз јужну и источну Југославију Ц. Х. Мејџора, другог секретара британске амбасаде у Београду, 17. новембар 1945.

на тај начин онемогуће избеглицама борбу за откривање фашистичко-франковачких елемената, узимајући у томе тактику нападања да не би били нападнути“.¹³²

После усташког терора у неким местима у Босни остало је 2, 5, 10 до 30% Срба, писао је Косановић, „а да се сада неправедно називају четницима и импутира им се да захтевају масовне покоље Муслимана и Хрвата“. У чиновничком кадру установа у Босни и Херцеговини било је много компромитованих усташких сарадника, „који се сви не могу уклонити јер су муслимански и хрватски живаљ били масовно укупчани у усташки режим, али би требало одстранити бар онај јаче екстремни део.“ У Градском народном одбору у Бањалуци ниједан Србин није био одборник, иако је српски живаљ представљао већину у овом граду. Последица незадовољства Срба који су преживели усташки режим била је њихова жеља да се иселе у Србију, констатовао је Сава Косановић.¹³³

АГРАРНА РЕФОРМА И КОЛОНИЗАЦИЈА СРБА ИЗ ХРВАТСКЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ВОЈВОДИНУ

Међу првим крупним мерама нове власти била је аграрна реформа и колонизација, која је довела до значајнијих промена у поседовној структури пољопривреде и до већег померања становништва, посебно из Хрватске и Босне и Херцеговине у Војводину.

Од 1.566.030 хектара укупног земљишног фонда који је створен аграрном реформом из 1945. године у НР Србији је било 738.691 ха (47,2%), што значи да је 9,3% укупне површине дошло под удар аграрне реформе. На ужу Србију отпадало је 65.300 ха – 8,8% земљишног фонда аграрне реформе или свега 1,3% укупних површина уже Србије. На Космету реформом је обухваћено само 497 ха, тј. 0,7% земљишног фонда аграрне реформе односно 0,6% укупних површина Космета. На Војводину је долазило 668.412 ха, тј. 90,5% земљишног фонда аграрне реформе НРС односно 32,5% укупних површина Војводине. Аграрном реформом било је обухваћено 35% обрадивих, односно 40% ораничних површина ове покрајине. У Војводини су под аграрну реформу потпала 87.393 поседа.

Из земљишног фонда аграрне реформе у Војводини је 137.951 породица добило 493.502 ха, тј. 74% фонда. Преко 41.000 породица савезних колониста, највише из Хрватске, БиХ и јужне Србије добило је земљу, као и 48.325 беземљашких, док су остале површине отпадале на колонисте и остале аграрне интересенте. Државним добрима припало је 147.129. ха, а здравственим, просветним и другим установама 27.781 хектара.¹³⁴

Поседовна структура Војводине је аграрном реформом углавном изједначена са структуром у ужој Србији и Космету, с тим што је у Војводини земља још увек била у рукама виших категорија газдинстава. Аграрна реформа је уништила велики посед у пољопривреди чиме су, бар тако се сматрало, уништени капиталистички односи на селу. Повећан је број ситних газдинстава, којих је у НР Србији било чак 64,9%. Са економског становишта ти поседи нису били у могућности да производе значајније тржишне вишкове.

Аграрна реформа је имала позитивних политичко-социјалних резултата, али су њени економски ефекти били негативни. Разарањем крупног поседа, тржишно оријентисаног и способног за интензивну пољопривредну производњу, стварањем ситног поседа и колонизовањем у Војводину људи који нису били вични начину обраде земље какав је био уобичајен на том подручју, изазван је нагли пад производње аграрних артикала. Због нарастајућих потреба партија је настојала да пад пољопривредне производње реши системом откупне политике.

Значајне последице аграрна реформа и колонизација имале су и на међунационалне односе. Беда, разрушена и попаљена села, пољопривредни инвентар и стока, страх и незнање, довели су до масовног планског пресељења Срба из Босне и Херцеговине, Баније, Лике и Кордуна у Војводину, као награду за учешће у НОБ-у. На тај начин смањивао се

¹³² АЈ, фонд Владе ФНРЈ – Председништво Владе, ф 33, а.ј. 65. Писмо министра информација Саве Косановића под насловом „Шта би требало хитно учинити за поправку положаја Срба и БиХ“, 21. мај 1945.

¹³³ Исто.

¹³⁴ Н. Гаћеша, *н. д.*, 199

процент Срба у етничком саставу БиХ и Хрватске, али је српски елемент појачаван у Војводини.

О жељи Срба за иселењем из Хрватске сведочи и број молби поднетих у у 1945. години. Хрватска је од Савезног министарства за колонизацију добила квоту за пресељење 9.000 породица бораца НОП-а, али је укупан број молби износио 25.000. На Кордуну, уместо 1.200 предвиђених, поднето је више од 5.000 молби, а у Лици уместо 3.000 чак 7.000 молби, махом српских породица које су поднеле људске и материјалне жртве у рату.¹³⁵ До 1948. од укупно 41.087 породица колонизованих у Војводини из Хрватске је пресељено око 10.000 српских породица и то највише у Бачку (7.500).¹³⁶

Поред етничког пражњења српских области у Хрватској тзв. унутрашњом колонизацијом дошло је до значајних померања хрватског становништва у источне области Хрватске, посебно у Славонију и Барању. Током рата усташка власт је вршила планску колонизацију ових области на имања одбеглих или протераних српских добровољаца. Пред крај рата многобројне хрватске породице, повлачећи се испред партизанских снага, нашле су уточиште на овим просторима насељавајући напуштене немачке куће и имања. После рата у Босну и Херцеговину враћено је око 5.000 породица (махом српских) које су током рата избегле из Посавине, а хрватске породице су насељене на том простору од усташке власти или самостално. Ови колонисти нису померани, већ су проверавани „да се нису огрешили о НОБ-у“, после чега је њихов статус легализован. На тај начин више од 8.000 хрватских породица насељено је у областима око Белог Манастира, Осијека, Вуковара, Гакова, Винковаца и Вировитице. Нова власт је после рата спроводила додатно насељавање ових области. До 1947. тзв. унутрашњом колонизацијом пресељено је око 12.500 хрватских породица из Хрватског Загорја, Далмације и других области на подручје Славоније.¹³⁷

Из Босне и Херцеговине савезном колонизацијом у Војводину је до 1948. пресељено више од 13.000 српских породица, око 80.000 лица, највише из Босанске Крајине (окрузи Бихаћ и Бања Лука) и Херцеговине. Очењено је да се Хрвати и муслимани „нити отимају нити предају молбе“ за пресељење.¹³⁸ Посебно су инертни били муслимани којима је Савезно министарство за колонизацију обезбедило посебне муслиманске колоније на подручју Војводине. До 1948. од муслимана из целе Југославије у Бачко Ново Село (код Бачке Паланке), место одређено за њихово пресељење, колонизовано је свега 138 породица.¹³⁹

Од укупног броја породица колонизованих после рата у Војводину највећи проценат отпада на српске породице и то претежно из Хрватске и Босне и Херцеговине 72%, црногорске 5,31%, македонске 3,17%, хрватске 3,17%, словеначке 0,93% и муслиманске 0,82%. Према рачуницама неких аутора, колонизацијом је број Срба у Војводини повећан са 593.735 лица у 1940. години на 841.246 лица у 1948. години.¹⁴⁰ Процент смањења Срба у етничкој структури Хрватске и Босне и Херцеговине није утврђен. У исто време етнички однос у Војводини колонизацијом је померен у корист Срба.

СРБИ У ВРЕМЕ СУКОБА ТИТО-СТАЉИН 1948. ГОДИНЕ

Сукоб између Стаљина и Тита, који је изненада букнуо 1948, имао је за последицу страдање српских и црногорских комуниста процентуално више од комуниста у другим

¹³⁵ На седници ЦК КПХ септембра 1945. Моша Пијаде, председник Аграрног савета, рекао је: „Ми би хтјели да приличан број свијета бацимо у Војводину. Предвиђено је да се 9.000 породица бораца из Хрватске насели у Војводину. Од тих 9.000 једна хиљада породица ће се населити у Барањи. Нешто ће населити у Срем, око села Ловаса, Согина и Берака, а остало у Бачку. Треба најхитније послати мени извештај колико породица бораца, из којих крајева жели да се сели у Војводину. Предвиђа се да би у Војводину дошло око 5.500 хрватских породица, а 3.500 српских породица из Хрватске. О томе и Ви размислите и предложите“. – АИРПХ, 1/III-1. Записник са седнице ЦК КПХ, 11. септембар 1945.

¹³⁶ Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*, 299–311. М. Матицка наводи да је из Хрватске у Војводину пресељено 9.279 породица са 52.868 чланова, од чега само у Бачку 7.851 породица. М. Матицка, *н. д.*, 78.

¹³⁷ АЈ, фонд Министарство пољопривреде (41), фасц. 266, а.ј. 440.

¹³⁸ Н. Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, 522.

¹³⁹ Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији...* 524.

¹⁴⁰ *Исто*, 347.

републикама и појачан терор партије на селу у вези са откупом и колективизацијом, како би се Стаљину доказало да југословенски комунисти нису скренули са пута у комунизам. Љубав према Совјетском Савезу и његовом вођи Стаљину, која је уливана у свест од 1941, а посебно после ослобођења Србије 1944, Срби су платили високом ценом. Према подацима појединих аутора, који не наводе изворе, од објављивања Резолуције Информационог бироа 1948. године,¹⁴¹ којом се критикује југословенско руководство, до 1963. органи унутрашњих послова евидентирали су у Југославији 55.663 особе које су на разне начине подржавале акцију Москве и источног блока. Међутим, иако су била хапшена сва ова лица нису осуђена. Број кажњаваних лица износио је, према наводима једног аутора, 16.731, од чега 11.694 оних који су административно кажњени, на основу специјалног закона, и 5.037 судских кажњених на разне временске казне. Други аутори спомињу цифру од 30.000 осуђених лица.¹⁴²

У поменутом периоду УДБ-а Србије ухапсила је 2.982 информбироваца или 18,30% (више од било које републике), а контраобавештајна служба Југословенске армије 3.678 информбироваца или 22,58%. Међу осуђеним због ИБ-а од укупног броја кажњених било је 64% Срба и Црногораца (Срба 43,24%, Црногораца 20,55%).¹⁴³ Упркос тродневном пленуму ЦК КП Црне Горе одржаном поводом сукоба са Стаљином, за ИБ су се поред многих појединаца изјаснила три члана ЦК КПЈ, два средња комитета, као и делови средњих комитета у Никшићу, Андријевици, Иванграду (Беранима), Колашину итд. У Србији је најтеже било у источном делу републике – у Кладову, Зајечару, Бору, Неготину и Доњем Милановцу. У Кладову су Информбироу пришли не само средњи комитет и више партијских ћелија већ и део УДБ-е и милиције. У Хрватској је, поред осталог, српско партизанско руководство разбијено хапшењем тројице водећих српских комуниста Радета Жигића, Ђанице Опачића и Душка Бркића. У Босни и Херцеговини, Родољуб Чолаковић, Угљеша Даниловић и други су се отворено изјаснили за ИБ али им је „опроштено“, мада више никада нису заузимали висока места у државној и партијској хијерархији.¹⁴⁴

Обрачун са идеолошким неистомишљеницима био је немилосрдан. За ухапшене и осуђене информбировце организовани су, поред постојећих, специјални затвори (логори), на усамљеним и каменитим острвима северног Јадрана – Голи оток и Свети Гргур. Први кажњеници, њих око 1.200, стигли су на Голи оток 9. јула 1949, а до краја те године било их је укупно 3.663. До 15. децембра 1949. из Србије је на Голи оток отпремљено 1.657 осуђеника, а из Црне Горе 1.580. До половине 1952. кроз логор на Голом отоку прошло је 9.748 кажњеника, док је у исто време кроз друге казнено-поправне домове (затворе) Стара Градишка, Гргур, Раб, Угљан и Билећа прошао 2.881 осуђеник. Из Београда је на Голи оток (тзв. Мермер) у 1949. упућено 394 затвореника, 1950–270, 1951. године –281.¹⁴⁵

Последице сукоба са ИБ биле су, поред осталих, и масовна колективизација села, појачан откуп пољопривредних производа, а у склопу припрема за евентуалну агресију ИБ земаља и тзв. стратешко измештање војне и друге индустрије из пограничних области највише у неприступачне пределе Босне и Херцеговине. Премештање је вршено на предлог Савезног координационог комитета народне одбране на чијем се челу налазио Тито.¹⁴⁶ Овакав комитет, у чијем је саставу деловала Комисија за евакуацију индустрије, постојао је и у Србији, а на његовом челу налазио се П. Стамболић. Иако је измештања индустријских постројења било и пре овог сукоба (због спајања фабрика у веће целине, помагања сиромашнијим републикама, недостатка кадрова и сл.), ово пресељење индустрије, како сматрају поједини аутори, највише

¹⁴¹ Тело за координацију активности комунистичких партија земаља народне демократије и КП Француске и Италије.

¹⁴² Д. Марковић, *Истина о Голом отоку*, Београд 1987, 79; В. Дедијер, *Прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, том III, Ријека 1981, 486.

¹⁴³ Д. Марковић, *Истина о Голом отоку*, 17, 229; Б. Ковачевић, *КПЈ Црне Горе 1945–1952*, Титоград 1986.

¹⁴⁴ Уп. И. Банац, *Са Стаљином против Тита*, Загреб 1990, 145–158.

¹⁴⁵ Из Босне и Херцеговине је отпремљено 1.378 осуђеника, Хрватске 957, Словеније 348 и Македоније 288.

¹⁴⁶ Поред Тита, као председника, у комитету су били Коча Поповић, начелник Генералштаба ЈНА, као секретар, Борис Кидрич, Пеко Дапчевић, Митар Бакић, Љубодраг Ђурић, Светислав Стефановић и Крсто Попивоца, као чланови. – Ј. Попов, *Дислокација индустријских постројења из Војводине*, Зборник Матице српске за историју, бр. 51, Нови Сад 1995, 43–88.

је погодило Србију. Нема прецизних података о размерама ове појаве, али се у радовима појединих аутора прецизно набрајају индустријска и друга постројења која су пресељена из Србије. Тако се тврди да је из Србије у периоду 1948–1953. у друге крајеве Југославије и Албанију пресељено 76 индустријских објеката и више комплетних технолошких система, не рачунајући мање погоне, радионице и машине. Из Војводине су демонтирана и пресељена 24 највећа млина, 1 фабрика шећера, 1 фабрика уља, 1 хладњача, 1 крупара, 1 електрична централа, 1 ливница, 1 фабрика сапуна, 1 фабрика боја и лакова, 1 фабрика батерија, 4 механизоване циглане, 2 стругаре, 1 фабрика намештаја, 3 кудељаре са најбољом опремом, 1 творница fine трикотаже и 6 штампарија, док су из 23 других предузећа однете само машине.¹⁴⁷

Стара аграрна, а посебно откупна политика после сукоба са ИБ-ом, а нарочито након оптужби да КПЈ на селу води кулачку политику и повлађује богатијим сељацима, знатно је радикализована. Повећане потребе за пољопривредним производима како за војне тако и за потребе цивилне индустрије задовољаване су појачаним системом откупа готово свих важних пољопривредних производа. То је, посебно код богатијег и економско ефикаснијег дела сељаштва, доводило до незаинтересованости за повећање пољопривредне производње, чиме је створена основна противречност у пољопривреди која неће бити отклоњена до средине 50-их година. Потребе за аграрним производима су расле, док је пољопривредна производња падала из године у годину. Проблем исхране становништва решен је добрим делом када је почела да пристиже помоћ западних земаља у храни од средине 1950. године.

Србија, а посебно Војводина, била је највише погођена негативним последицама аграрне политике КПЈ и неуспелог покушаја да уведе социјализам на село. Најмање 100.000 сељака у Србији је у периоду 1945–1952. када је напуштен систем обавезног откупа, а годину дана касније и стварање СРЗ, прошло кроз затворе, а више стотина хиљада сељака на разне начине малтретирано.¹⁴⁸ Према подацима Министарства трговине и индустрије Србија је у укупној производњи житарица у ФНРЈ учествовала са 60%, али је у периоду 1947–1951. давала између 70–80% укупно откупљених количина у ФНРЈ.

Отопљавање односа са западним земљама, које су Југославији пружиле велику помоћ у храни почев од 1950. како би се ублажиле последице суше, удаљавање од совјетске праксе и критика совјетске аграрне политике, као и неповољни ефекти политике КПЈ на селу довели су до измена аграрне политике. Може звучати претерано, али сукоб са ИБ-ом спасао је југословенско село совјетизације.

¹⁴⁷ *Политика*, 21. јул 1992; Ј. Попов, *н. д.*, 47, 86.

¹⁴⁸ *Исто*.